

Original Article

A Critical look at the Judicialization and the Distortion of Iranian Family lifeworld

Morteza Tavakoli Ziaratgahi✉

Department of Sociology, Faculty of Social Sciences, Allameh Tabatabaee University, Tehran, Iran.

Received: 2024/12/02

Revised: 2025/04/25

Accepted: 2025/04/25

DOI: 10.48308/jfr.2025.237799.1867

Extended Abstract

Introduction: Over the past two centuries, Iranian society has undergone profound cultural and value transformations shaped by economic modernization, political restructuring, and encounters with the modern world. Among the institutions most significantly affected by these changes is the family. The Iranian family has undergone significant transformations over the past century, shaped by legal, political, and socio-cultural interventions. From the enactment of the Family Law in 1931 to the establishment of Family Courts in 2012, the family has consistently been subjected to state policymaking. This process gradually eroded the family's autonomy in resolving its internal affairs. To conceptualize this transformation, the study adopts the notion of *judicialization*. Judicialization, operating in conjunction with the twin media of money and power, has transformed cultural practices surrounding marriage into individualized legal rights and commodified rituals, thereby distorting the lifeworld of the Iranian family.

Methodology: This research employs Jürgen Habermas's method of *dialectical objectification* as its primary analytical framework. This approach is particularly suited to uncovering the tension between systemic mechanisms—represented by law, money, and power—and the communicative lifeworld of the family. By critically reconstructing the interaction between cultural norms and judicial mechanisms, the method highlights how the family's autonomy is undermined by systemic colonization. The study is based on a library-oriented research design. Primary legal documents, including the Family Law of 1931, the Family Protection Laws of 1967 and 1975, the post-revolutionary reforms, and the Family Courts Law of 2012, were examined to trace the legal trajectory of judicialization. In addition, sociological and anthropological studies on family change, gender roles, and commodification were reviewed to situate the legal changes within broader cultural and social transformations.

Findings: The study reveals that judicialization has imposed both direct and indirect burdens on the Iranian family, reshaping its cultural lifeworld in several interrelated ways:

- 1. Commodification of Marriage Practices:** Rituals and practices surrounding marriage—once grounded in cultural norms and communal solidarity—have increasingly become commodified. From lavish wedding ceremonies organized by commercial companies to the monetization of dowry and prenuptial stipulations, marriage has been transformed into an economic enterprise, creating financial pressures on families and undermining the symbolic meaning of marital bonds.

2. **Proliferation of Family Disputes and Divorce:** Judicialization has contributed to the normalization of litigation in family matters. By framing marital conflicts as legal disputes to be resolved in court, it has facilitated the growth of divorce rates and reinforced adversarial modes of interaction between spouses. Instead of fostering reconciliation, judicial mechanisms often exacerbate conflicts by reducing complex emotional and cultural issues to legal procedures.
3. **Expansion of Prenuptial Conditions:** The spread of contractual stipulations—such as *shorut-e-zaman-e-aghd*—illustrates how legal formalism has penetrated the most intimate dimensions of family life. While intended to protect women’s rights and enhance marital stability, these conditions have often produced the opposite effect, intensifying disputes and contributing to marital breakdown.
4. **Growth of Counseling Markets and Referral Cycles:** Judicialization has generated a burgeoning market for counseling services, legal advisors, and mediation agencies. These parallel industries, while ostensibly supportive, often reinforce commodification by turning marital conflicts into professionalized and monetized services. The “referral cycle” between courts, lawyers, and counseling centers exemplifies how systemic logics of money and power dominate family life.
5. **Emergence of Extramarital and Non-Institutional Relationships:** Perhaps most strikingly, judicialization has indirectly fueled a tendency toward alternative forms of intimacy outside the institution of marriage. The high costs, legal formalism, and adversarial potential of marriage have encouraged some individuals—particularly youth—to seek relationships that are less regulated and more flexible, albeit socially controversial.

Conclusion: The study concludes that judicialization, while initially intended to regulate and modernize family relations, has paradoxically undermined the cultural and communal fabric of the Iranian family. Through its entanglement with the media of money and power, judicialization has shifted the family from a sphere of solidarity and mutual care into a site of legal contracts, disputes, and commodified practices. The findings highlight the urgent need to critically reassess the scope of judicial intervention in family affairs. Policymakers should reconsider the extent to which legal formalism should dominate intimate and cultural practices, and explore alternative frameworks that preserve cultural integrity, strengthen collective solidarity, and reduce the economic burdens imposed on families. By situating judicialization within the broader systemic dynamics of modern Iran, this study contributes to a deeper understanding of how law, money, and power reshape everyday life, and underscores the importance of protecting the lifeworld of the family against excessive juridical and economic colonization.

Keywords: Judicialization, Iranian Family, Lifeworld, Money, Power

How to cite: Tavakoli ziyaratgahi, M. (2025). A Critical look at the Judicialization and the Distortion of Iranian Family lifeworld. *Journal of Family Research*, 21(2), 1-27. doi: 10.48308/jfr.2025.237799.1867

✉Corresponding Author Email Address: mo_tavakoli@atu.ac.ir

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the creative commons attribution (CC BY) license (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

پروشکاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

مقدمه

جامعه ایران در طول دو قرن اخیر دچار تغییرات فرهنگی و ارزشی فراوانی شده و بستر این تغییرات، شرایط اقتصادی و اجتماعی ایران در تعامل با جهان جدید است (آزادارمکی، ۱۳۹۷: ۵۳). دگرگونی خانواده ایرانی در یک قرن اخیر به صورت تدریجی اما مستمر بوده است (بهنام، ۱۳۵۲: ۱۳). دیرزمانی شکل خانواده ایرانی از نوع خانواده گسترده محسوب می‌شد. این خانواده خصلتی «پدرتبار» و «پدرمکان» داشت، کارکردهای مختلف تولیدی، تربیتی، جنسی و دینی را به عهده داشت و به دلیل انس تاریخی با دین اسلام «مقررات ازدواج و طلاق و ارث و نگهداری از فرزندان در آن بر اساس فقه اسلامی استوار بود» (همان، ۱۴). با آغاز مدرنیزاسیون در دوران پهلوی و تبدیل اقتصاد کشاورزی به اقتصاد تجاری، رشد جمعیتی و گرایش به شهرنشینی، الگوهای همسرگزینی، اشتغال، تحصیلات و اقتدار خانوادگی در بافت خانواده جدید شهری به کلی تغییر کرد و منزلت انتسابی جای خود را به منزلت اکتسابی در نسل‌های بعد داد. تغییر ساخت خانواده، وضع قوانین جدید، گسترش فعالیت زنان و احداث دانشگاه‌ها موجب روی آوردن دختران به تحصیلات عالی و ارتقا منزلت اجتماعی آنان شد و زنان را روانه بازار کار کرد. در نتیجه، «ایدئولوژی مرد نان‌آور، عاقل و خردمند ایرانی و زن خانه‌دار، جاهل و ضعیفه» به چالش کشیده شد (آزادارمکی، ۱۳۹۷: ۵۶). وقوع این تحولات در خانواده ایرانی نوعی «خانواده زن‌وشوهری» را ایجاد کرد که تا سال ۱۳۴۵ در ایران اکثریت یافتند، به طوریکه «۷۲/۸۰ درصد در محیط شهری و ۷۲/۱۴ درصد در محیط روستایی» زندگی می‌کردند (بهنام، ۱۳۵۲: ۱۸). همزمان با این تغییرات و پس‌زمینه تحولات فکری پس از انقلاب مشروطه، بسیاری از زنان موقعیت حقوقی خود را «نابرابر» یافتند. فعالیت کانون زنان در راستای «نابرابری حقوقی»، «آموزش» و «ارتقای آگاهی» زنان از حقوق خود آغاز شد، اما طولی نکشید که سیاست‌های سرکوبگرانه در دولت پلوی اول که به بهانه مدرن‌سازی جامعه ایرانی اجرا می‌شد، کانون‌های فعالیت زنان را تعطیل نمود و «جنبش زنان را از بستر مدنی جدا کرد و به بستری دولتی منتقل ساخت» (صادقی، ۱۳۸۴: ۷-۵۸). هرچند در عهد ناصری گفتار تنظیمات و سودای یک دولت مقتدر قانون‌گرا دنبال می‌شد، اما این مهم نهایتاً با ظهور پهلوی اول به تحقق پیوست و «اعلام تساوی حقوق مرد و زن و تدوین قانون حمایت خانواده» را باید از جمله مداخلات دولت در امور خانواده برشمرد (بهنام، ۱۳۵۲: ۱۵). در همه این سال‌ها و نیز پس از انقلاب اسلامی، دولت سعی کرد تا زمام امور خانواده را به‌دست گیرد و با انواع سیاستگذاری‌ها به آن شکل دهد.

وقایع ازدواج، طلاق و رجوع، قبل از سال ۱۳۱۰ شمسی به ثبت نمی‌رسید و جز سندی که عاقد و شهود قضیه تنظیم و امضا می‌نمودند و به طرفین داده می‌شد، سند دیگری وجود نداشت (کار، ۱۳۷۸: ۹۴). از جمله اهداف قانون ازدواج، این بود که «ولاً وقایع ازدواج و طلاق و رجوع را رسمی کند و از طرف دیگر ثبت آنها را در دفاتر رسمی اجباری نماید. به این جهت، در ماده اول این قانون به وزارت دادگستری اختیار داده شد که آیین‌نامه‌هایی به منظور تأسیس دفاتر رسمی ثبت ازدواج و طلاق تنظیم نماید و بر اساس آن آیین‌نامه‌ها دفاتر رسمی ازدواج و طلاق را تأسیس کند» (همان، ۵-۹۴). بر اساس این قوانین، ازدواج موقعیت قانونی یافت و از صورت عرفی و سنتی خارج شد (آزادارمکی، ۱۳۹۷: ۶۷). در سال ۱۳۱۶ در قانون ازدواج، تغییر مهمی داده شد که بر اثر آن «به جای ثبت رسمی ازدواج و طلاق مقرر شد اساساً ازدواج و طلاق و رجوع منحصرأ در دفاتر رسمی ازدواج و

طلاق واقع شود» (کار، ۱۳۷۸: ۹۵). تأسیس سازمان ثبت احوال و تشکیل نهادهای حقوقی و مدنی مربوط به خانواده، دادگاه طلاق و نظایر آن نتیجه تلاش‌های این دوره است (آزادارمکی، ۱۳۹۷: ۶۷). در سال ۱۳۴۶ نخستین قانون حمایت خانواده به تصویب رسید و فصل جدیدی در حقوق خانواده ایرانی آغاز شد (وحیدی فردوسی و نعیمی، ۱۳۹۹: ۲۸۴). در این قانون برای نخستین بار عنوان «دعای خانواده‌گی» به کار رفت که جامع همه دعای مدنی برخاسته از روابط خانوادگی و نشان‌دهنده شکل‌گیری شاکله حقوق خانواده به عنوان شاخه مستقلی از دانش حقوقی در این دوره زمانی است (همان). قانون حمایت خانواده سال ۱۳۴۶ برای اولین بار طلاق را منوط به نظر دادگاه و صدور گواهی عدم امکان سازش دانست و دو تحول اساسی درباره طلاق ایجاد نمود: با تصویب این قانون به دادگاه‌ها اختیار داده شد که تنها در موارد مشخصی به درخواست زن یا شوهر یا با توافق هر دو، گواهی‌نامه عدم امکان سازش برای طلاق صادر کند؛ قانون حمایت خانواده دوم در سال ۱۳۵۳ تلاش نمود برای زوجین حقوق مساوی لحاظ شود و برقرار نمودن این تساوی میان زن و شوهر سرعت بیشتری پیدا کرد (ربانی اصفهانی، ۱۳۹۸: ۵۱). نظام سیاسی کشور در سال ۱۳۵۷، مقررات حقوق خانواده را نیز با تغییراتی اساسی روبه‌رو ساخت و پیروی هرچه بیشتر مقررات حقوقی از فقه و شرع، مورد توجه نظام حقوقی و قانونگذاری قرار گرفت (وحیدی فردوسی و نعیمی، ۱۳۹۹: ۲۸۵). با تصویب قانون آیین دادرسی دادگاه‌های عمومی و انقلاب در امور مدنی در سال ۱۳۷۹، صلاحیت رسیدگی به تمامی دعای خانواده به دادگاه‌های حقوقی سپرده شد (همان). در نهایت، لایحه حمایت از خانواده که در سال ۱۳۸۶ به مجلس فرستاده شده بود، در سال ۱۳۹۱ پس از اصلاح و بازبینی به تصویب رسید که ابلاغ تشکیل دادگاه‌های خانواده در آن را می‌توان تبلور تورم قضایی در امور خانواده دانست. این روند قضایی‌سازی^۱ نام دارد.

قضایی‌سازی از نظر محتوای توصیفی و هنجاری، مفهومی مبهم است. برخی از لحاظ توصیفی قضایی‌سازی را «تکثیر قانون» یا تمایل به افزایش قوانین رسمی (یا مثبت یا مکتوب) می‌دانند، درحالی‌که برخی دیگر آن را به عنوان «انحصار حوزه حقوقی توسط متخصصان حقوقی»، «ساخت قوه قضاییه»، «گسترش قوه قضاییه» و به‌طور کلی «گسترش اقدامات مبتنی بر قاعده یا انتظار قانونی» توصیف می‌کنند (بلیشنر و مولندر، ۲۰۰۵: ۲). به لحاظ هنجاری، قضایی‌سازی گاهی به عنوان نشانه دموکراسی مبتنی بر قانون اساسی و پیروزی حاکمیت قانون بر استبداد دیده می‌شود، اما در موارد دیگر نه تنها کارایی، بلکه خود دموکراسی و جامعه مدنی را نیز تضعیف می‌کند، مثلاً در قالب «سلطه قانونی» و در نهایت سلطه حاکمیت قانون (همان، ۳-۲). به‌طور کلی می‌توان پنج بعد قضایی‌سازی را مشخص ساخت: نخست، قضایی‌سازی به منزله هنجارهای تشکیل‌دهنده یک نظام سیاسی؛ دوم، قضایی‌سازی به مثابه تنظیم تعداد فزاینده‌ای از فعالیت‌های مختلف توسط قانون؛ سوم، قضایی‌سازی به منظور حل و فصل تعارضات در استناد فزاینده به قانون؛ چهارم، قضایی‌سازی به عنوان قدرت بیشتر نظام حقوقی در مقایسه با اقتدار رسمی؛ پنجم، قضایی‌سازی به مثابه چارچوبی قانونی که طی آن مردم، خود و دیگران را در مقام موضوعات قانونی در نظر می‌گیرند (همان، ۵) هابرماس، قضایی‌سازی را به «گرایش در سمت افزایش حقوق صوری (وضعی، مدرن) اطلاق می‌کند که در جامعه مدرن مشاهده می‌شود» (هابرماس، ۱۳۹۲: ۷۴۵).

با گسترش چتر قضایی بر جهان‌زیست افراد و افزایش دامنهٔ بیشتری از مناسبات عرفی و فرهنگی ذیل دستگاه قضا، روزبه‌روز قلمرو وسیع‌تری از حیطه خصوصی خانواده ایرانی قضایی‌سازی شد. این مناسبات، تمامی روابط فرافردی انسانی بوده که به صورت هنجار و ارزش بین مردمان هر اهالی وجود داشته و بدون نیاز به مقررات حقوقی الگوی عمل انسان‌های مختلف می‌باشد. این درحالیست که سلطهٔ دستگاه قضا بخش‌های وسیعی از این مناسبات را در زمرهٔ امور قضایی قرار داده و از بسیاری از پدیده‌های فرهنگی، قلمرو دایمی^۲ کرده است. افزون بر این، قضایی‌سازی در پیوند با رسانه‌های پول و قدرت، نه تنها سبب انتزاعی شدن^۳ پدیده‌های فرهنگی گشته بلکه به شی‌انگاری^۴ قانون و از خودبیگانگی اجتماعی^۵ سوژه‌های قضایی شده نیز انجامیده است. به زعم هابرماس، فرایند قضایی‌سازی حاصل «انتقال از پیوستگی اجتماعی به پیوستگی سیستمی» است (هابرماس، ۱۳۹۲: ۷۴۵) که سرانجام به تحریف کنش ارتباطی^۶ می‌انجامد. با توجه به مطالب فوق، هدف مطالعه حاضر تمرکز بر رسانه‌های پول و قدرت و نحوهٔ مداخله و تأثیرگذاری آنها بر فرایند قضایی‌سازی خانواده ایرانی در ایران مدرن خواهد بود. از این رو سعی بر آنست تا سازوکارهای این فرایند به صورت انضمامی^۷ هدف بررسی انتقادی قرار گیرند. بنابراین قضایی‌سازی را بایستی به‌طور هم‌زمان واجد نیرویی قانونگذار در همدستی با مناسبات اقتصادی و سیاسی درک کرد.

در خصوص فرایند قضایی‌سازی خانواده و آثار آن، تاکنون مطالعهٔ مجزایی در کشور صورت نگرفته و جای خالی آن در پژوهش‌های داخلی احساس می‌شود. کردکردستانی (۱۳۸۹) در پایان‌نامه کارشناسی ارشد خود تحت عنوان «شروط ضمن عقد نکاح با تکیه بر شرط عندالاستطاعه بودن مهر» که به بررسی صحت آثار آن بر نظام خانواده پرداخته، نتیجه می‌گیرد که قبول این شروط تأثیر معکوسی بر زندگی زنان داشته و باعث بالارفتن آمار طلاق گشته است. در مطالعه‌ای دیگر، حسینی و عزیزی (۱۳۹۵) با «بررسی قوانین و سیاست‌های حمایت از خانواده در دوران پس از انقلاب اسلامی ایران» که در فاصلهٔ سال‌های ۱۳۵۷ تا ۱۳۹۵ با هدف حمایت از نهاد خانواده تصویب شده‌اند نشان می‌دهند رویکرد اقتصادمحور بر دولت غلبه داشته و درعین حال حوزه حقوقی از حوزه اقدام دولتی استقلالی نسبی پیدا کرده است. مسعودی (۱۳۹۷) در رساله دکتری خود که به موضوع «تحلیل جامعه‌شناختی صنعت ازدواج در شهر مشهد» اختصاص داشت و با استراتژی مردم‌نگارانه بر روی ۷۵ شرکت در حوزهٔ مراسم ازدواج همراه با مصاحبهٔ ۲۲۵ زوج صورت گرفت نشان می‌دهد که بخشی وسیعی از مناسبات پیرامون ازدواج، کالایی شده و به شکل‌گیری شبکه‌ای اقتصادی حول ازدواج انجامیده است. ربانی اصفهانی (۱۳۹۸) در رساله دکتری خود با عنوان «تحلیل کارآمدی شروط ضمن عقد نکاح در تحکیم خانواده در شهر اصفهان» که با بهره‌گیری از دو روش تحلیل اسنادی و تحلیل تماتیک انجام شد نشان می‌دهد که در بخش نظری، اشکالات محتوایی شروط و عدم ضمانت اجرای مناسب آن به افول کارآمدی در تحکیم خانواده منجر گشته است. بخش عملی نیز علی‌رغم تأثیر کارآمدی شروط ضمن عقد، بر تحکیم خانواده تأثیر معکوس به همراه داشته است. شکری (۱۳۹۹) در مطالعه‌ای بر روی «مهریه‌های سنگین سکه: رویکردی بر ضد فرهنگ اسلامی و نظم اجتماعی» نشان می‌دهد که در دو دههٔ اخیر با شکل‌گیری مهریه‌های سنگین در قالب سکهٔ طلا، مهریه از رویکرد مثبت خانوادگی فاصله گرفته و به رویکرد متضاد با آن تبدیل شده، به نحوی که با اشاعه یافتن آن به پدیده‌ای فرهنگی مبدل شده است. هم‌چنین تضعیف نهاد خانواده، انگیزهٔ مال‌اندوزی و توقیف

سرمایه برای وصول مهریه را از جمله پیامدهای مغایر با نظم اجتماعی شناخته شده که در نتیجه مهریه‌های سنگین ایجاد گشته‌اند.

در بخش مطالعات خارجی، لبرون^۸ (۲۰۱۰) در مطالعه‌ای با عنوان «قضایی‌سازی خانواده و ساختار آن به عنوان یک نهاد غیرسیاسی در اسپانیا»، نشان می‌دهد که خانواده نهاد ماهیتاً سیاسی است و دولت برای رسیدگی به خواسته‌های سیاسی آن، هنجارهای حقوقی بسیاری وضع کرده است. بدین ترتیب، قضایی‌سازی خانواده منجر به کاهش حس عاملیت و مسئولیت‌پذیری شهروندان شده است، زیرا آنها خود را تابع قانون دانسته و به عنوان کنشگر شناسایی نمی‌کنند. این رویکرد سبب جداسازی قانون از جامعه و در نتیجه نهادینه‌شدن نابرابری‌ها در خانواده‌ها گشته است. سوارس و موریرا^۹ (۲۰۱۶) در مطالعه «خطوط قضایی‌سازی: تأملاتی در باب خانواده‌های ازدواج مجدد و طلاق عاطفی» تأکید می‌کنند که قضایی‌سازی در زمینه به رسمیت‌شناسی جنسیت و خشونت خانگی، گرچه از یک سو به عنوان استراتژی «دیده‌شدن و به رسمیت‌شناختن» تأثیرگذار بوده، اما از سوی دیگر نه تنها منجر به تعریف محدود قانونی گشته، بلکه سبب استانداردسازی خانواده‌ها شده و می‌تواند به ایجاد تعارض در بین زوجین بیانجامد. ترادز^{۱۰} (۲۰۱۸) در مطالعه خود بر روی «بندهای صلاحیت در قراردادهای بین‌المللی پیش از ازدواج: مقایسه‌ای بین سیستم ایالات متحده و اروپا» به بررسی کارآمدی قوانین ایالات متحده و اروپا در ارتباط با قراردادهای پیش از ازدواج پرداخته و نشان می‌دهد که علی‌رغم استمرار نقش‌های جنسیتی در ازدواج، عوامل دیگری چون افزایش دسترسی به بازار کار و استقلال اقتصادی زنان، و نیز اهمیت گفتگوی بیشتر در ازدواج‌ها و ظهور طلاق توافقی، خودمختاری را در مسائل خانوادگی افزایش داده و باعث تغییر در مبحث منافع سیاست دولت در امور خانواده و استقلال فردی شده است. در نتیجه این تغییرات اجتماعی مهم، قراردادهای پیش از ازدواج برای تعیین شروط در صورت طلاق افزایش یافته است.

در مطالعاتی که گذشت، مسائل مربوط به قضایی‌سازی خانواده در سطح موارد تک‌افتاده‌ای چون قوانین نکاح و شروط ضمن عقد دنبال شده و از درک نسبت اجزا با کلیت فرایند قضایی‌سازی غافل بوده است. مطالعه حاضر قصد دارد بر قضایی‌سازی و تحریف جهان زیست خانواده ایرانی از خلال رسانه‌های پول و قدرت در اندیشه یورگن هابرماس^{۱۱} تمرکز کند.

روش، جامعه، نمونه

روش مطالعه حاضر روش عینیت‌بخشی دیالکتیکی^{۱۲} هابرماس است که در سنت نظریه انتقادی جای دارد. برای مطالعه فرایند قضایی‌سازی و سازوکارهای عملی آن، بازه زمانی ۱۳۷۹ (تصویب آیین دادرسی دادگاه‌های عمومی) تا ۱۳۹۹ (افزایش بی‌رویه طلاق و رکود ازدواج) مطمح نظر نگارنده بوده و در جمع‌آوری اطلاعات از تکنیک کتابخانه‌ای استفاده شده است. از آنجایی که قضایی‌سازی در پیوند با دو رسانه پول و قدرت در اندیشه هابرماس مطمح نظر است، در نظر گرفتن نسبت نظام قضایی، برنامه‌های سیاسی و سیاستگذاری‌های اقتصادی این دو دهه در ارتباط با جهان زیست خانواده ایرانی از ضرورت روش‌شناختی برخوردار است. به ادعای بسیاری از منتقدان ایرانی، دهه ۷۰ شمسی را می‌توان آغاز اجرایی‌شدن سیاست‌های «تعدیل ساختاری» و «نئولیبرالی» در ایران دانست (مالجو، ۱۳۸۶؛ مؤمنی، ۱۳۸۶؛ اباذری و ذاکری، ۱۳۹۷) و می‌توان ادعا کرد که دامنه آن به

حوزه‌های دیگر از جمله جهان‌زیست خانواده ایرانی نیز کشیده شده است. موضوع خانواده از آن جهت به کلیتی اجتماعی مربوط است که بدانیم «مناقشات در سطح خرد اجتماعی، به تضادهای ساختاری برگشت‌پذیر است» (محمدی و دیگران، ۱۳۹۲: ۷۸).

رویکرد انتقادی بر انتقادی‌بودن فرایند تحقیق در علوم اجتماعی تأکید دارد (بلیکی، ۱۳۹۵: ۳۲). فرایند انتقادی تحقیق از سطح ظاهر فراتر می‌رود تا بتواند به ساخت‌های واقعی دنیای مادی دست یابد (همان). هابرماس با تفکیک سه نوع علایق تکنیکی، عملی و رهایی‌بخش، «علوم هرمنوتیکی (نقد عقلانی هنجارها و ارزش‌ها) و نظریه انتقادی (نقد ایدئولوژی) را از عقل ابزاری و علوم تحلیلی-منطقی جدا می‌کند» (اباذری، ۱۳۷۷: ۲۱). این علایق سه‌گانه به ترتیب در قالب سه رسانه یا ابزار سازماندهی اجتماعی دنبال می‌شوند: کار یا کنش ابزاری؛ تعامل یا ارتباط زبانی و قدرت یا روابط و مناسبات مبتنی بر سلطه و انقیاد (همان، ۲۹). نقد هابرماس به شیوه درونی انجام و تحقق می‌پذیرد: «به فرایند مواجه کردن یک پدیده با واقعیتش که در تقابل با هدفش قرار دارد نقد درونی گفته می‌شود. نقد درونی، جوهره نظریه انتقادی است» (شرت، ۱۳۹۰: ۲۸۰). هابرماس هم‌چنین دیدگاه‌های استعلایی کانت در خصوص حقیقت، که شرایط پیشینی صدق را نتیجه مستقیم تجربه ذهنی سوژه عقلانی می‌دانست، تأیید نمی‌کند و در مقابل، حقیقت را همواره امری منبعث از وفاق می‌داند» (اباذری، ۱۳۷۷: ۳۴). نظریه انتقادی هابرماس با ارزیابی از فرایندهای خودتکوینی انسانها به دنبال افزایش درک گروه‌های اجتماعی برای متحول‌ساختن جامعه است» (نوذری، ۱۳۸۱: ۶۱).

یورگن هابرماس، مهمترین نماینده نسل دوم مکتب فرانکفورت، در عظیم‌ترین پروژه فکری‌اش نظریه کنش ارتباطی^{۱۳} سعی کرد تا ضمن بازپیرایی مفهوم عقلانیت از پیش‌فرض‌های ذهن‌باورانه و فردانگانه، به دنبال صورت‌بندی فهمی از جامعه باشد که هم‌زمان ابعاد سیستم و جهان‌زیست را در هم ادغام‌پذیر سازد. بدین منظور هابرماس الگوی عملی از انواع کنش در زمانه سرمایه‌داری متأخر به دست می‌دهد. به نظر هابرماس، کنش هدفمند در تقابل با کنش ارتباطی قرار دارد. منظور از کنش هدفمند «گزینش یک مسیر از میان مسیرهای مختلف با توجه به تناسب آن با تحقق هدف به هدایت اصول و تفسیر خاصی از وضعیت صورت می‌گیرد» (هابرماس، ۱۳۹۲: ۱۱۴). از نگاه هابرماس، کنش هدفمند به دو نوع کنش ابزاری^{۱۴} و کنش استراتژیک یا راهبردی^{۱۵} تقسیم می‌گردد که اولی از جانب یک نفر و دومی از جانب دو یا چند نفر سر می‌زند. بنابراین، تفاوت کنش هدفمند با کنش ارتباطی^{۱۶} در منفعت‌گرا بودن آن است (برخلاف تفاهمی‌بودن کنش ارتباطی). به عقیده هابرماس، «مفهوم کنش ارتباطی به همکنشی دو فاعلی اشاره دارد که با برخورداری از توان سخن‌گفتن و عمل کردن (خواه با وسایل کلامی و یا وراکلامی) روابطی بین-شخصی برقرار می‌کنند. این کنشگران می‌کوشند درباره وضعیت کنش و برنامه‌های خود به تفاهم برسند تا کنش‌های خود را از راه توافق هماهنگ کنند. زبان در این مدل جایگاه برجسته‌ای دارد» (همان، ۱۱۵). هابرماس برای نشان‌دادن تفاوت و زمینه کنش‌های فوق، مفهومی دو وجهی از جامعه ارائه می‌دهد که حاصل ترکیب سیستم و جهان‌زیست است. جهان‌زیست در عام‌ترین برداشت، به عنوان تجربه روزمره^{۱۷} است که در بطن سیستم تجربه می‌شود. در تعریف سیستم باید گفت «سیستم، گستره‌های وسیع جامعه امروزی است که از تجربه مشترک ارتباطی در زبان معمولی جدا می‌شود و اکنون این گستره‌ها از طریق واسطه‌های پول و قدرت هماهنگ می‌شوند» (پیوزی، ۱۳۷۸: ۱۴۵). در مقابل،

«جهان‌زیست را می‌توان به منزله منبع یا مجموعه‌ای غنی و سازمان‌یافته از الگوهای تفسیری دانست که به گونه‌ای فرهنگی انتقال یافته و به گونه‌ای زبانی سازمان‌دهی شده است» (نوذری، ۱۳۸۱: ۳۸۶). نزد هابرماس «جهان‌زیست، حیطه روابط سمبلیک و ساخت‌های نرماتیو و جهان معنا و عمل ارتباطی و تفاهمی و اجماع و توافق است. در مقابل عناصر اصلی سیستم را قدرت و پول تشکیل می‌دهد. در عصر سرمایه‌داری متاخر، حوزه‌های وسیعی از جهان‌زیست در درون سیستم مستحیل و بر حسب سیستم اقتصادی و نظام قدرت بازسازی شده است. سیستم همان فرایند عقلانیت ابزاری است که حوزه‌های عمده‌ای از جهان‌زیست را تسخیر کرده است (همان، ۳۲۵). به بیان دیگر، جهان‌زیست، که در واقع همان خاستگاه معانی فرهنگی، همبستگی اجتماعی و هویت شخصی افراد است، شدیداً از سوی سازوکارهای مداخله‌گر یا هدایت‌گر عینیت‌گرا نظیر بازار و بوروکراسی در معرض مستعمره‌شدن قرار دارند (همان، ۱۴۱).

بنابراین می‌توان گفت انتقال از پیوستگی اجتماعی به پیوستگی سیستمی منجر به استعمار ظرفیت درونی جهان‌زیست کنشگران (به‌طور خاص، خانواده ایرانی) گشته است. به زعم هابرماس، عقلانی‌شدن جهان‌زیست و انفکاک ساختاری آن زمینه را برای انفکاک سیستمی خرده‌نظام‌های اقتصاد سرمایه‌داری و دولت بوروکراتیک می‌گشاید. اقتصاد سرمایه‌داری از طریق پول و دولت نیز از طریق رسانه قدرت، به بازتولید مادی می‌پردازند. در این بازتولید مادی، کنش عقلانی هدفمند است که اهمیت اساسی دارد (صمیمی، ۱۳۸۵: ۳-۲۳۲). بدین ترتیب، «مادامی که کنش‌ها از رهگذر واسطه‌ای غیرزبان‌شناختی همچون پول هماهنگ می‌شوند، تعامل‌های مبتنی بر هنجار به معامله‌های سودجویانه میان سوژه‌های حقوقی خصوصی تبدیل می‌شود» (اوث ویت، ۱۳۸۶: ۱۳۲). در چنین وضعیتی «تنها از طریق کنش ارتباطی آزاد از تحریف‌ها می‌توان سیستم را اصلاح کرد و جهان‌زیست را از استعمار نجات داد» (پیوزی، ۱۳۷۸: ۱۴۶). از همین روست که مطالعه حاضر قصد دارد نسبت جزئیت قضایی‌سازی جهان‌زیست خانواده ایرانی را در ارتباط با کلیتی چون پول و قدرت به‌گونه انتقادی مورد بررسی قرار دهد.

ابزار پژوهش

پژوهش حاضر با قصد نقد درونی فرایند قضایی‌سازی خانواده ایرانی و تحریف آن در ایران معاصر انجام گرفت. بدین منظور، ابتدا با به‌کارگیری تکنیک کتابخانه‌ای، مطالعات و منابعی که پیرامون این موضوع وجود داشت حتی‌الامکان استخراج گردید. از آنجایی که عمده مطالعات و هم‌چنین سیاست‌گذاری‌ها و اصطلاحات حقوقی مربوط به خانواده به بازه زمانی دهه ۷۰ تا ۹۰ محدود می‌شد و از آنجایی که بیشترین میزان اختلافات خانوادگی و تغییرات ارزشی در همین بازه به وقوع پیوسته بود، سرانجام مطالعه بر روی بررسی روند این دهه متمرکز شد. پس از مرور منابع استخراجی، مقولاتی به عنوان مقومات کاربست قضایی‌سازی و سازوکارهای عملی آن شناسایی گردید و به ترتیب زمانی مرتب شد. در نهایت با قراردادن این مقولات در بستر زمانی مناسب و برقراری نسبت‌شان با جهان‌زیست خانواده ایرانی، فرایند قضایی‌سازی مورد ارزیابی انتقادی قرار گرفت.

تفسیر یافته‌ها

خانواده به مثابه کالایی قضایی: همگرایی دو رسانه پول و قدرت

مدرنیزاسیون و ورود اندیشه‌های جدید زمینه‌ساز تحولاتی در ذهنیت زنان ایرانی و مطالبات حقوق خانواده گردید، اما این تحولات را نمی‌توان فارغ از بستر اجتماعی و سیاسی آن درک کرد. بایستی یادآورد شد که «اصلاحات حقوق خانواده» و سپس اضافه‌شدن شروط بیشتر به عقدنامه، که سرآغاز قضایی‌سازی در ایران معاصر به شمار می‌آید، پیش از هرچیز برآمده از شرایط ویژه نظام سرمایه‌داری و نیاز آن به نیروی کار ارزان بوده است. همانگونه که روزن‌باوم می‌نویسد، «توسعه سرمایه‌داری بدانجا منتهی می‌شود که همیشه تعداد زیادی از افراد مجبورند نیروی کار خود را برای امرار معاش عرضه کنند و بیرون از چارچوب خانه و خانواده به کار مشغول شوند» (روزن‌باوم، ۱۳۶۷: ۱۲۷). بنابراین، «خانواده و اعضای آن، اعم از زن، شوهر، بزرگسالان و اطفال، مجبورند به‌عنوان کارگران مزدبگیر در مراکز تولیدی به جستجوی کار بپردازند» (همان: ۱۲۹). تنها پس از این تحولات بود که جنبش‌های کارگری و جنبش حقوق زنان در فرانسه و انگلیس امکان رشد پیدا کرد (صبوری، ۱۳۷۴: ۲۲). در ایران سهم اشتغال زنان در بخش دولتی در سال ۱۳۵۵، ۴۸/۶ درصد بوده و تقریباً نیمی از اشتغال زنان شهری را شامل می‌شد (بهرامی‌تاش و صالحی اصفهانی، ۱۳۹۷: ۱۹۷). این زمانی است که مدرنیزاسیون آمرانه دوران پهلوی به بار نشست است و بسیاری از زنان در بازار کار دولتی جذب شده‌اند و همزمان با آن «حقوق مدنی» زنان در ارتباط با ازدواج و خانواده از جانب حکومت در دست تدوین است. در واقع، جنبش زنان در دوره پهلوی اول با تعطیلی کانون فعالیت زنان مواجه شد و از بستر جامعه مدنی جدا و به بستر دولتی منتقل گردید (صادقی، ۱۳۸۴: ۵۸) و پس از آن نیز بخت فعالیت مدنی را نیافت. راوندی می‌نویسد: «با کمال تأسف، این قدم‌های به‌ظاهر مترقی که به نفع زنان برداشته شده، محصول و نتیجه مبارزات پیگیر و مداوم خود زنان نبود. در دوران پنجاه‌ساله حکومت خاندان پهلوی، نه‌تنها زنان بلکه مردان نیز قادر به بحث و انتقاد و تشکیل احزاب و اجتماعات نبودند» (راوندی، ۱۳۷۱: ۶/۲۹۰).

پس از انقلاب، زمینه برای اشتغال زنان از طریق «تفکیک جنسیتی» گسترش یافت و آنها به عنوان «نیروی کار ارزان‌قیمت» در مشاغل «تولیدی، خدماتی و غیررسمی» مشغول به کار شدند (اولمستد، ۱۳۹۷: ۷۲-۶۶). در سال ۱۳۷۵، ۳۳ درصد زنان شاغل در ایران در بخش تولیدی مشغول به کار بودند و بعد از الجزیره، بحرین و مصر، در رده چهارم در بین کشورهای منطقه قرار داشتند (همان، ۶۶). اما این میزان به تدریج افول کرد، قسمت عمده زنان (حدود ۴۰ درصد) در بخش خدمات مشغول به کار شدند و در سال ۲۰۰۰، زنان ایران نسبت به زنان منطقه، کمترین وابستگی (تقریباً ۲۰ درصد) شغلی را به بخش دولتی داشتند (همان، ۷۰). این کاهش اشتغال در نتیجه اجرای اصلاحاتی بود که کوچک‌شدن بخش دولتی را دربرمی‌گرفت و زنان را روانه بخش خصوصی و مشاغل غیررسمی می‌کرد (همان، ۷۲). از طریق مقایسه آن با سایر کشورهای منطقه، می‌توان این نسبت‌ها را ملاحظه نمود (نک: جداول ۱ و ۲). از نظر مالجو، خط فکری علم اقتصاد در ایران پس از انقلاب، پدیده نه‌چندان نوظهور «اقتصاد اسلامی» بود که فرع پدیده عام‌تر موسوم به «جنبش اسلامی کردن» به حساب می‌آید (مالجو، ۱۳۷۸: ۷۸). به عبارت دیگر، انقلاب اسلامی و قرارگرفتن طبقه روحانیون در رأس هرم قدرت سیاسی، زمینه‌های اجرایی و مخارج مالی تحقق بخشیدن به ایده را فراهم آورد (همان). اگرچه تا مدت‌ها دین

به مثابه مانعی برای توسعه شناخته می‌شد، اما همگرایی نیروی دین و اقتصاد نهایتاً پس از جنگ و در «دولت سازندگی» به بار نشست. توکلی طرفی از اصطلاح «مجتهدس» برای همگرایی خرد ایزاری مهندسانه و سیستم الهی مجتهدانه در هنگامه «دولت سازندگی» یاد می‌کند (توکلی طرفی، ۱۳۹۱). این سیستم به مثابه یک کل، داعیه این را داشت که تمامی خرده‌نظام‌های سیستم نظیر نظام خانوادگی، نظام اقتصادی و نظام سیاسی را بر مبنای «توحید» قرار دهد (حامدمقدم، ۱۳۶۴ به نقل از توکلی طرفی، ۱۳۹۱: ۲۰). همانگونه که اشاره شد، این موضوع تنها متوقف بر نظام اقتصادی و سیاسی نبود، بلکه نظام خانوادگی را نیز دربرمی‌گرفت. خانواده نظامی «اسلامی» بود که می‌بایست مطابق با «حکام شرعی» و «مهندسی» به نظامی بارور و مستمر تبدیل می‌شد. از همین رو، به سان دوران پهلوی، زمام تصمیم‌گیری در خصوص امور خانواده به دولت سپرده شد و فعالان حقوق زنان تنها در حیطه مجلات رسمیت داشتند.

جدول ۱: توزیع اشتغال زنان در بخش‌های مختلف

کشور	سال	مدیر دولتی	آموزش	بهداشت	سایر
الجزیره	۲۰۰۳	۱۲/۱	۲۴/۴	۱۰/۹	۱۶/۳
بحرین	۱۹۹۱	۱۰/۰	۱۶/۳	۸/۲	۵۵/۸
بحرین	۲۰۰۱	۷/۱	۱۳/۱	۷/۳	۵۴/۷
مصر	۱۹۹۷	۱۱/۴	۲۲/۴	۶/۰	۶/۴
مصر	۲۰۰۳	۱۲/۸	۲۲/۵	۷/۳	۷/۳
ایران	۱۹۹۶	۵/۶	۲۶/۰	۶/۷	۹/۸
ایران	۲۰۰۶	۲/۷	۲۴/۰	۸/۹	۲۱/۲
عراق	۲۰۰۴	۱۶/۳	۲۹/۸	۴/۵	۵/۲

جدول ۲: ادامه توزیع اشتغال زنان در بخش‌های مختلف در خاورمیانه

کشور	سال	کشاورزی	تولید	فروش
الجزیره	۲۰۰۳	۱۰/۹	۲۲/۵	۲/۹
بحرین	۱۹۹۱	۰/۰	۵/۹	۳/۸
بحرین	۲۰۰۱	۰/۱	۱۲/۱	۵/۶
مصر	۱۹۹۷	۴۰/۴	۶/۹	۶/۵
مصر	۲۰۰۳	۳۹-۰	۴/۸	۶/۳
ایران	۱۹۹۶	۱۶/۷	۳۳/۰	۲/۲
ایران	۲۰۰۶	۱۴/۵	۲۳/۴	۵/۳
عراق	۲۰۰۴	۳۲/۶	۶/۵	۵/۱

منبع: سازمان جهانی کار (ILO)^{۱۸}

در پیوند این همگرایی‌ها، خانواده ایرانی که به نهادی «مقدس» مبدل شده بود (حسینی و عزیزی، ۱۳۹۵؛ ذاکری، ۱۳۹۹)، در نتیجه تعارضات سیستمی با موج افزایش طلاق مواجه شد. در واقع به بیان بسیاری از منتقدان ایرانی، دهه ۷۰ شمسی را می‌توان آغاز اجرایی شدن سیاست‌های «تعدیل ساختاری» و «نئولیبرالی» در ایران دانست (مالجو، ۱۳۸۶؛ مؤمنی، ۱۳۸۶؛ اباذری و ذاکری، ۱۳۹۷) و می‌توان ادعا کرد که دامنه آن به

حوزه‌های دیگر از جمله جهان‌زیست خانواده ایرانی نیز کشیده شده است. آمار طلاق‌ها در نقاط شهری از دهه ۷۰ افزایش چشمگیری پیدا کرد، به طوری که بر اساس آمار ثبت احوال کشور در سال ۱۳۷۲، از هر ۱۰۰ ازدواج، یکی به طلاق منجر می‌شد» (آزادارمکی، ۱۳۹۷: ۱۰۰). به علاوه در سال ۷۵، نسبت به سال قبل، از دواج ۱۲ درصد و طلاق ۱۷/۹ درصد افزایش یافت (کار، ۱۳۷۸: ۱۶). در همین راستا، دولت به دنبال سیاستگذاری برای مهار افزایش طلاق و رکود ازدواج در جامعه برآمد و قوانین حمایت از خانواده تدوین شد. حسینی و عزیزی (۱۳۹۵) که مطالعه‌ی جامعی بر روی قوانین و سیاست‌های حمایت از خانواده در دوران پس از انقلاب (۱۳۹۱-۱۳۵۷) انجام داده‌اند نشان می‌دهند که «دولت، سیاست‌هایی را که با زبان اقتصادی آن تناسب داشته باشد، عملی می‌کند». نکته خیره‌کننده اما اینجاست که «مشارکت اقتصادی دولت، با اختلاف شایان توجهی، معطوف به سیاست‌هایی است که چالش‌چندانی با الگوی سنتی خانواده در ایران برنمی‌انگیزند» (حسینی و عزیزی، ۱۳۹۵: ۲۹). این موضوع نه تنها همگرایی قضایی‌سازی و رسانه‌های پول و قدرت را نشان می‌دهد، بلکه همزمان از تحریف جهان‌زیست خانواده ایرانی و هدایت آن به سمت کنش‌های ابزاری نیز حکایت دارد؛ چراکه غالباً مناسک ازدواج و حقوق شرعی زوجین را هدف قرار می‌دهند که بستر آن در عرف اجتماعی فراهم است. بدین ترتیب، اجرای این سیاست‌های اقتصادی ذهنیتی به بار آورد که در سطح فردی تنها کسب منفعت و حق فردی برجسته شود و در سطح اجتماعی به تضعیف اعتماد اجتماعی و گسست پیوندهای جمعی بیانجامد. در نتیجه این سیاستگذاری‌ها، نه تنها قدسی‌سازی خانواده ایرانی به شکست انجامید، بلکه با تدوین، اصطلاح و الحاق مواد قانونی پیرامون خانواده ایرانی دچار تورم قضایی گردید و سرانجام به بروز حجم انبوهی از اختلافات خانوادگی منجر شد که تأسیس دادگاه‌های خانواده در سال ۱۳۹۱ را پدید آورد. ذاکری می‌نویسد: «نهاد خانواده در جامعه ایران از اواسط دهه ۷۰ با سرعت شکننده شده... تا جایی که در فاصله سال‌های ۱۳۷۲ تا ۱۳۹۵، نسبت ازدواج به طلاق در جامعه به یک‌چهارم کاهش یافته است» (ذاکری، ۱۳۹۹: ۱). در سال ۱۳۹۳، ۱۸ طلاق در هر ۱۰۰ ازدواج به ثبت رسیده و نکته قابل توجه این که در استان تهران و البرز، این میزان ۳۳ درصد است. در واقع در این مناطق از هر سه ازدواج، یکی به طلاق منجر می‌شود» (آزادارمکی، ۱۳۹۷: ۱۰۰). بر اساس گزارش مرکز آمار ایران، «نسبت طلاق به ازدواج در فاصله سال‌های ۱۳۹۰ تا ۱۳۹۹ از ۱۶/۳ درصد به ۳۲/۹ درصد افزایش داشته است. بر این محاسبات، ازدواج در ایران طی این سال‌ها ۳۶ درصد کاهش یافته است. هم‌چنین، میزان طلاق در ایران طی این سال‌ها حدود ۲۸ درصد افزایش داشته است» (خبرگزاری ایسنا، ۱۴۰۰).

جدول ۳: ازدواج و طلاق ثبت‌شده در کشور (۱۳۹۰-۹۹)

دوره	ازدواج (نفر)	طلاق (نفر)	نسبت طلاق به ازدواج (درصد)
۱۳۹۰	۸۷۴۷۹۲	۱۴۲۸۴۱	۱۶/۳
۱۳۹۱	۸۲۹۹۶۸	۱۵۰۳۲۴	۱۸/۱
۱۳۹۲	۷۷۴۵۱۳	۱۵۵۳۶۹	۲۰/۱
۱۳۹۳	۷۲۴۲۲۴	۱۶۳۵۶۹	۲۲/۶
۱۳۹۴	۶۸۵۳۵۲	۱۶۳۷۶۵	۲۳/۹
۱۳۹۵	۷۰۴۷۱۶	۱۸۱۰۴۹	۲۵/۷
۱۳۹۶	۶۰۹۹۰۰	۱۸۰۲۶۴	۲۹/۶
۱۳۹۷	۵۵۲۸۹۴	۱۷۶۹۲۳	۳۲/۰

دوره	ازدواج (نفر)	طلاق (نفر)	نسبت طلاق به ازدواج (درصد)
۱۳۹۸	۵۳۰۲۲۵	۱۷۴۸۳۱	۳۳/۰
۱۳۹۹	۵۵۶۷۳۱	۱۸۲۱۹۳	۳۲/۹

منبع: سازمان ثبت احوال کشور

تورم قضایی نهاد خانواده که با فرض تحکیم خانواده دنبال می‌شد، در عمل نتایج کاملاً معکوسی به همراه آورد و منجر به کاهش ازدواج و افزایش اختلافات خانوادگی و نهایتاً طلاق در جامعه شد. حجم انبوه سیاستگذاری‌ها در زمینه خانواده، به تجزیه اعتماد اجتماعی و تضعیف روابط خانوادگی منجر شد. نفوذ سیاست در خانواده باعث شد تا به جای به رسمیت‌شناسی عقلانیت سوژه‌ها و توان ارتباطی آنها در حل مسائل عرفی خانواده، این دولت‌ها باشند که «عاملیت دارند و مسئولیت ایجاد خانواده و رفع مشکلات آن» را به عهده گیرند (آزادارمکی، ۱۳۹۵: ۲۹۶). این امر از یکسو سبب شد تا پدیده نوظهوری به نام «دولتی‌شدن خانواده» متورم شود (همان، ۳۰۶) و از سوی دیگر، موجی از «برابری خواهی حقوقی» در جنبش زنان در دهه ۷۰ شمسی را دامن بزد که با تأکید بر شروط ضمن عقد و تلاش برای الحاق مسائل بیشتر زناشویی به آن، در عمل همان الگوی قضایی‌سازی را دنبال کند و به تورم شدید قضایی در خانواده ایرانی بیانجامد. در ادامه قصد دارم تا موارد فوق را به صورت انضمامی و در نسبت همدستی قضایی‌سازی با دو رسانه پول و قدرت مورد داوری انتقادی قرار دهم.

ازدواج و کالایی‌شدن مناسک عرفی

ساروخانی (۱۳۸۲: ۲۳) در تعریف ازدواج می‌نویسد: «ازدواج عملی است که پیوند بین دو جنس مخالف را بر پایه روابط پایای جنسی موجب می‌شود». از سوی دیگر، ازدواج «مستلزم انعقاد قراردادی اجتماعی است که مشروعیت روابط جسمانی را موجب گردد» (همان). هم‌چنین، علاوه بر «چهار خصلت ارتباط جسمانی، تخالف جنسی، پایایی و قرارداد اجتماعی، ازدواج ارتباطی را می‌رساند که در مقایسه با دیگر ارتباطات انسانی، دارای تأمینی^{۲۰} بی‌نظیر است. یعنی دارای ابعاد زیستی، اقتصادی عاطفی و نیز روانی و اجتماعی» (همان: ۴-۲۳). اهمیت ازدواج در جوامع انسانی به گونه‌ای است که «هیچ نهادی نیست که همانند ازدواج، جهانی و از نظر غایت، ثابت و پایدار باشد. از این‌رو، هیچ نهادی همانند آن تحت تأثیر دگرگونی‌های اجتماعی قرار نمی‌گیرد» (ژیرار به نقل از ساروخانی: ۱۳۸۲: ۱۱).

خانواده ایرانی با این‌که بسیاری از مناسکش در خصوص ازدواج مانند سایر دنیا جنبه اقتصادی دارد، اما قابل تقلیل به منفعت‌گرایی اقتصادی نبود. مهریه، شیربها و جهیزیه، پرداخت‌ها و هدایایی بودند که بین خانواده زوجین ردوبدل می‌شد. این پرداخت‌ها بیشتر جنبه اجتماعی داشت تا اقتصادی؛ به تعبیر ویلیام گود، این پرداخت‌ها از نوعی امنیت اجتماعی^{۲۱} حکایت داشت که زندگی زن پس از مرگ شوهر را تضمین می‌کرد و سبب نظارت خانواده‌ها بر زندگی زناشویی زوجین می‌شد (گود، ۱۳۵۲: ۲۷-۱۲۲). امروزه اما ازدواج به علت صرف هزینه‌های هنگفت جهت برگزاری مراسم آن، صغفه اقتصادی به خود گرفته است و این موضوع تأثیر متقابل اقتصاد بر ازدواج و بالعکس را به دنبال داشته است، به گونه‌ای که برخی از «کالایی‌شدن ازدواج» سخن می‌گویند (مسعودی، ۱۳۹۷: ۲). در جوامع سنتی، برگزاری مراسم ازدواج توسط خانواده‌های زوجین و براساس آیین گذشتگان بود. امروزه اما تا حدودی این پدیده تغییر رویه داده و مراسم ازدواج توسط ساختار جدیدی برعهده گرفته شده و اجرا می‌شود (همان). بدین ترتیب، بسیاری از مناسک و آیین‌های گذشته نظیر

خواستگاری، بله‌برون، نامزدی، جشن عقد و عروسی، امروزه به‌طرز قابل توجهی کالایی شده و بدین ترتیب خود را مراسمی نو نشان می‌دهد. به عبارت دیگر، آیین‌های سنتی ازدواج در بستر جامعه سرمایه‌داری تبدیل به مراسمی با هزینه‌های هنگفت گشته و نهاد خانواده را از موضوع اصلی خود، یعنی تلاش برای تشکیل زندگی مشترک، منحرف کرده است. یکی از زمینه‌هایی که صنعتی‌بودن ازدواج را نمایش می‌دهد، تسهیلات دولت در قالب وام ازدواج است. اعطای وام ازدواج به جوانان در دو دهه اخیر نشان از توجه به جنبه اقتصادی آغاز ازدواج می‌باشد و بنا بر آمار سامانه ازدواج جوانان، از سال ۱۳۸۷ تا تاریخ اول آبان‌ماه سال ۱۳۹۵، مبلغ ۲۴۲ تریلیون و ۷۷۳ میلیارد و ۶۳۲ میلیون ریال تسهیلات در اختیار ۸ میلیون و ۳۰ هزار و ۴۴۷ نفر از جوانان قرار گرفته است (همان).

پیوند این مراسمات کالایی‌شده با قضایی‌سازی هنگامی عیان می‌شود که به سیاستگذاری حقوقی مجلس پیرو تسهیل ازدواج بپردازیم. از سال ۱۳۷۱ تا ۱۳۹۵، بیش از ۱۰ مورد قانون و طرح در زمینه ازدواج به اجرا درآمدند که برخی از مهمترین‌شان در ادامه ذکر می‌گردند: قانون اعطای وام ازدواج حین تحصیل به دانشجویان (۱۳۷۱)، طرح توانمندسازی جوانان و تسهیل ازدواج بر اساس برنامه چهارم (۱۳۸۳)، قانون تسهیل همه‌جانبه ازدواج و ترویج فرهنگ تسهیل آن (۱۳۸۴)، طرح ترویج و تعمیق الگوی همسرگزینی اسلامی و تسهیل ازدواج (۱۳۸۴)، قانون تخصیص ۵ هزار میلیارد ریال برای تسهیل اشتغال و ازدواج جوانان (۱۳۸۶)، قانون تسهیل شرایط حیات اقتصادی و اقدام به ازدواج جوانان (۱۳۸۶) (به نقل از حسینی و عزیزی، ۱۳۹۵). هم‌چنین مجلس شورای اسلامی برای معضلات اقتصادی ناشی از تأخیر سن ازدواج، یک ماده واحد را پیشنهاد داد: «مجلس همیاری در هزینه‌های ازدواج، از طریق دستگاه‌های دولتی، نهادهای عمومی و شهرداری‌هایی که دارای تسهیلات رفاهی، فرهنگسرا، تالار، باشگاه و اردوگاه هستند جهت در اختیار گذاردن فضاهای مذکور برای برگزاری جشن و مراسم ازدواج در قالب یک ماده واحد را پیشنهاد می‌دهد» (مرکز پژوهش‌های مجلس، ۱۳۹۲ به نقل از مسعودی، ۱۳۹۷: ۴). افزون بر این، روند قضایی‌سازی در طی این سالها توانسته و جوه بسیاری از مناسک و آیین‌های دیگر را زیر سیطره خود در آورد و برای آنها ضمانت اجرایی تعریف کند؛ ضمانت اجرایی که در عمل هیچ محلی از اعراب ندارد. برای نمونه، خرید جهیزیه که در اکثر نقاط ایران به صورت ضمنی و عرفی به عهده خانواده عروس و داماد قرار دارد، در مفاد قانون مدنی (ماده ۱۱۰۷) و ذیل مقوله نفقه، جزئی از وظایف حقوقی مرد تعریف شده است (کاتوزیان، ۱۳۸۵: ۶۷۳). بنابراین، زن مسئولیتی در قبال جهیزیه ندارد و این درحالیست که تهیه جهیزیه در میان ملت‌های شرقی با معاونت زن و حتی صرف مهریه برای تهیه جهیزیه بوده است (محقق داماد، ۱۳۹۹: ۱۰۷). این شیوه نامتعارف قانونگذاری در زمینه ازدواج، نحوه همدستی دو رسانه پول و قدرت را آشکار کرده و نشان می‌دهد که این دو رسانه چگونه در فرایند کالایی‌شدن و قضایی‌سازی همزمان مناسک عرفی پیرامون ازدواج، یکدیگر را پشتیبانی کرده و از مناسبات فرهنگی قلمروزدایی می‌کنند.

مهریه؛ معامله‌ای بازاری

مهریه قبل از هر چیز هدیه‌ای است که براساس فقه پرداخت آن به زوجه برعهده زوج است و برابر متون فقهی و پیرو آن، ماده ۱۰۷۸ قانون مدنی، «هر چیزی را که مالیت داشته و قابل تملیک نیز باشد، می‌توان مهر قرار داد» (کاتوزیان، ۱۳۸۵: ۶۵۹). در جهان زیست خانواده ایرانی، مهریه کارکردی عاطفی و اقتصادی (پشتوانه

مالی) داشته و «بازاری برای محبت مرد به زن بوده است» (فرشتیان، ۱۳۹۸: ۲۳). به عبارت دیگر، «هنگامی که مردی به خواستگاری می‌رفته است، به عنوان نشانی از حسن نیت و ابراز احترام و علاقه به همسر مورد نظر خویش، هدیه و کادویی پیشکش می‌کرده است و به پاس موافقت زن برای زندگی مشترک به او داده می‌شده است. در مقابل، جهیزیه‌ای که زوجه از خانه پدری خویش به خانه همسرش می‌آورده است، هدیه وی به همسرش بوده است» (همان). بنابراین، هرچند مهریه و جهیزیه هر دو جنبه «مالی» و «مبادله‌ای» داشته‌اند، اما آنچه که حائز اهمیت است، انگیزه اقتصادی پشت آن است. به عبارت دیگر، مهریه و جهیزیه را صرفاً می‌توان از نوع «مقابله‌به‌مثل» در نظر گرفت و نه «مبادله بازاری». در صورت اول، مبادله بر مبنای عشق، سخاوت و توافق مشترک جریان داشت و کارکردش «حفظ روابط اجتماعی» بود و «چه‌بسا تعقیب انگیزه سود اقتصادی، توهین‌آمیز و غیراخلاقی» تلقی می‌شد (مالجو، ۱۳۸۶: ۱۳). اما صورت دوم بر مبنای کالایی‌شدن حقوق و منفعت‌طلبی استراتژیک عمل می‌کند و نحوه پرداخت‌ها «از رهگذر پرداخت‌های پولی صورت می‌گیرد» (همان، ۱۵). در واقع، آنچه امروزه شاهد در قوانین خانواده شاهدش هستیم، کالایی‌شدن مهریه جهت جبران نابرابری مالی است که قانون نیز از آن پشتیبانی کرده، برایش طرح و برنامه نوشته و در عرف اجتماعی نهادینه‌اش کرده است: قانون به‌هنگام‌سازی ارزش مهریه (۱۳۷۶)، قانون اجبار زوجه به تمکین، حتی در صورت عدم دریافت مهریه (۱۳۷۸)، آیین‌نامه ارشاد و رسیدگی به پرونده‌های مطالبه مهریه و اعسار (۱۳۸۵) (حسینی و عزیززی، ۱۳۹۵) و محدودیت ۱۱۰ سکه برای زندانی مهریه در قانون حمایت از خانواده (۱۳۹۱) از این امر حکایت دارند. این نکته را قلی‌زاده و غفاریان (۱۳۹۰: ۱۳۶) به درستی نشان داده‌اند: «امروزه مهریه‌های سنگین به‌گونه‌ای مورد قبول مردان جوان قرار می‌گیرند که تا پایان عمر توان پرداخت آن را ندارند و اگر دختر مهریه خود را مطالبه کند، زیر بار قرض و بدهکاری سنگین خواهند رفت. از سوی دیگر، جهت حفظ توازن اقتصادی در این مبادله، مهریه بالا خانواده دختر را به تکاپو برای تهیه جهیزیه‌ای درخور و قابل مقایسه با مهریه دریافت‌شده می‌اندازد و آنها را نیز با مشکلات اقتصادی مواجه می‌کند». نقش قضایی‌سازی در قلمروزدایی و تحریف جهان‌زیست خانواده ایرانی کاملاً مشهود است، به طوری که می‌توان گفت «بیان این حکم شرعی در قالب یک ماده حقوقی، جنبه هدیه‌بودن مهر را کاهش داده است، زیرا اگر ما قائل به «هدیه» بودن مهریه باشیم، دیگر اجبار برای ارائه آن در برابر وظایف زناشویی، معنا ندارد» (فرشتیان، ۱۳۹۸: ۲۴).

در همدستی قضایی‌سازی و رسانه‌های پول و قدرت می‌توان دید که معیار دوست‌داشتن معشوق چگونه به تعداد سکه‌هایی که مهر زوجه می‌شود تقلیل یافته است. در واقع عیار عشق‌ورزی، تعداد سکه‌های مهرشده محسوب می‌شود. این موضوع سبب شده تا عشق به امری انتزاعی بدل شود و برخی حتی از «اقتصاد عشق» سخن بگویند (فریدمن، ۲۰۰۷). مبادله عشق، در عین آن که شمایی از کنش استراتژیک بیگانه‌شده با جهان‌زیست را تجلی می‌بخشد، همان مسأله حقوقی است که سیستم از آن حمایت می‌کند. در ماده ۱۰۹۱ قانون مدنی آمده است که «مهرالمثل برحسب عرف و باتوجه به وضع زن از لحاظ شرافت خانوادگی و سایر صفات [سن، زیبایی] و وضعیت او نسبت به امانل و اقارن و اقارب و همچنین معمول محل و غیره در نظر گرفته می‌شود» (کاتوزیان، ۱۳۸۵: ۶۶۷). این یعنی قانون، خود به دوپارگی هویت زن کمر بسته و وی را براساس «مقدار شایسته‌بودن» درجه‌بندی و قیمت‌گذاری کرده است. البته پرواضح است که افراد به ندرت طبق این ماده که به نام «عرفی»

جعل شده عمل می‌کنند و مهریه با معیارهای ذکر شده تعیین نمی‌گردد، همانگونه که در تعیین مهرالمتعه (ماده ۱۰۹۴ قانون مدنی) نیز به «حال مرد از حیث فقر و غنا» توجهی نمی‌شود (همان، ۶۶۸). جهان‌زیست خانواده ایرانی با گسست اجتماعی، قلمروزدایی فرهنگی و ساینستگذاری ذیل سیطره حاکمیت قضایی درآمد است؛ وضعیتی که طی آن قوانین مطابق قواعد بازار عمل کرده و آن را بر خانواده‌های ایرانی تحمیل می‌کنند. بدین ترتیب به نظر می‌رسد که رسانه‌های پول و قدرت مرزهای حقوقی پیرامون ازدواج را درنور دیده و با تبدیل آن قوانین قضایی، تنها اقتضائات امروزی آن را برآورده می‌سازد. این مهم در عمل موجب تقویت کنش‌های استراتژیک گشته که تنها نفع شخصی را دنبال می‌کند و با گفتگو، تفاهم و بازاندیشی که خصلت‌های اصلی کنش ارتباطی‌اند، کاملاً بیگانه شده است. در نتیجه، این همدستی دستگاه قضا و رسانه‌های پول و قدرت است که عاملیت را کنشگران خانواده سلب نموده و از آنها سوژه‌های قضایی شده ساخته است. بر این اساس، تعیین مهریه‌های سنگین که همواره پوشش عرف و فرهنگ را با خود داشت به مصادره سیستم درآمد و به انحراف از مسیر پیوستگی اجتماعی منجر گشت. این موضوع را مطالعات متعدد تأیید کرده است (جلالی، ۱۳۸۹؛ شکری، ۱۳۹۹). این مطالعات نشان می‌دهند که دستگاه قضایی-فقه‌ای موجود چگونه با رسانه پول و قدرت همدست شده و در راستای کالایی‌شدن مناسبات فرهنگی در جهان‌زیست خانواده ایرانی در حرکت است.

شروط ضمن عقد و تورم قضایی

شروط ضمن عقد نکاح، تعهداتی است که در حین ازدواج با توافق زن و شوهر وارد مفاد قرارداد ازدواج آنها می‌شود. این شروط را می‌توان در سند رسمی ازدواج ذکر کرده و با امضای دو طرف رسمیت داد (ربانی اصفهانی، ۱۳۹۸: ۴۶). این شروط هم‌چنین در قانون ذکر نشده و توسط طرفین، چه در هنگام ازدواج و چه پس از آن، انتخاب می‌شوند (همان). اصلی‌ترین شروط ضمن عقد عبارتند از: حق تحصیل، حق انتخاب محل سکونت، حق خروج از کشور، حق حضانت فرزند و حق طلاق. قضایی‌سازی خانواده و به تبع آن افزایش دامنه «شروط ضمن عقد»، موجی از مطالبه حقوقی را به راه انداخت و حجم انبوهی از طلاق را روانه جامعه کرد (کردکردستانی، ۱۳۸۹؛ ربانی اصفهانی، ۱۳۹۸). در مخالفت با قوانین خانواده، جمعی از مدافعان حقوق زنان در اواخر دهه ۷۰ شمسی با شعار «برابری حقوقی»، جریان جدیدی از قضایی‌سازی را به راه انداختند که فارغ از جزئیات حوزه خصوصی خانواده، تنها بر «مطالبه حقوق فردی» تأکید داشت. به گواه برخی از فعالان حقوق زنان، قانون خانواده از «تابرابری» رنج می‌برد و در زمینه‌های حق حضانت، تکالیف زوجین (نفقه، مهریه و تمکین)، چندهمسری (چندزنی)، شروط ضمن عقد (به ویژه حق طلاق) و سهم‌الارث، مبنای جنیستی داشته و به نفع مردان بود (کار، ۱۳۷۸). در نهایت نسخه‌های بازنگری‌شده قوانین به شکل‌گیری دادگاه‌های خانواده و تلاش برای الحاق شروط بیشتر در عقدنامه انجامید.

از آن هنگام بسیاری از طرح‌ها و سیاستگذاری‌ها در زمینه اصلاحات حقوقی در قوانین خانواده به انجام رسیده است: قانون بازدارندگی از جرائم بر ضد حقوق و تکالیف خانوادگی: حمایت از حقوق شرعی ازدواج و خانواده (۱۳۷۵)، الحاق تبصره به ماده ۱۰۸۲ قانون مدنی در خصوص به‌هنگام‌سازی مهریه (۱۳۷۶)، الحاق تبصره به ماده ۱۱۳۰ قانون مدنی در تشریح مضادیق عسر و حرج (۱۳۸۱)، اصلاح ماده ۱۱۶۹ قانون مدنی: در نظر گرفتن هفت‌سال برای سن حضانت توسط مادر (۱۳۸۲)، طرح منشور حقوق و مسئولیت‌های زنان (۱۳۸۳)، آیین‌نامه

ارشاد و رسیدگی به پرونده‌های مطالبه مهریه و اعسار (۱۳۸۵)، ماده ۲۳۰ برنامه پنجم توسعه: برنامه جامع توسعه امور زنان و خانواده (۱۳۹۰) (حسینی و عزیزی، ۱۳۹۵). سرانجام در سال ۱۳۹۱ دادگاه‌های خانواده تشکیل شدند. در واقع، وضعیت به گونه‌ای پیش رفت که حتی مدافعان حقوق زنان به هنگام معرفی بدیلی برای وضع حقوقی موجود، در امتداد الگوی قضایی‌سازی حرکت و فعالیت نمودند. با این همه، فهم این وضعیت را پیش از هر چیز می‌بایست در نسبت رسانه‌های پول و قدرت فهم کرد. به بیان دیگر، اکنون با شکلی از حقوق فردی منفعت‌طلبانه سروکار داریم که بسان یک کلیت، تمام امور انضمامی جهان‌زیست خانواده ایرانی را تعیین می‌بخشد. این مسأله بیش از «مطالبه حق فردی» است. سیمین کاظمی (۱۴۰۲) در جدیدترین اثر خود، «فمینیسم زیر سایه نئولیبرالیسم»، نشان داده است که چگونه سوژه زنانه به عنوان یک سوژه خودمحور نفع‌جو ظهور کرده که «انتخاب‌های آزادش» را براساس عقلانیت ابزاری و محاسبات اقتصادی انجام می‌دهد و این در رابطه با مطالبات حقوقی زنان در خانواده ایرانی نیز هماهنگی دارد.

ذکر هرچه بیشتر این حقوق ذیل شروط ضمن عقد، میزان تورم قضایی آن را می‌رساند. به بیان دیگر، واگذاری هرچه بیشتر امور خانواده به دستگاه قضایی از سلطه سیستم قضایی بر جهان‌زیست خانواده ایرانی و استعمار آن ذیل ضمانت‌بخشیدن به کنش‌های ابزاری و استراتژیک حکایت دارد. با این تورم و مضاعف‌شدگی شروط، بیم آن می‌رود که اموری که اکنون دور از ذهن به نظر رسیده اما واجد جنبه فقهی و اقتصادی‌اند (نظیر حق رضاع) نیز در آینده‌ای نه‌چندان دور مشمول این قاعده گشته و بر سر آن «مطالبه» به راه افتد، همانگونه که در مواردی چون «نامزدی و خسارات ناشی از برهم‌زدن آن» و حتی «هدیه جنین» این اتفاق رخ داده است (تقی‌پور درزی نقیبی و دیگران، ۱۳۹۹: ۱۵۴). این موارد همگی از وابستگی هرچه بیشتر به دولت برای پیشگیری دعاوی خصوصی حکایت دارد و سودای رهایی به بار می‌آورد. هابرماس در این باره می‌نویسد: «حقوق رهایی در درون خانواده به بهای قیود تازه‌ای به اجرا درمی‌آید. اعضای خانواده برای این که خود را به عنوان یک شخص شکل دهند، مجبور به کمک دولت متوسل شوند» (هابرماس، ۱۳۹۲: ۷۵۷). بنابراین، واگذاری و پیگیری این حقوق به دستگاه قضا سوژه‌هایی حقوقی می‌سازد که تمام مطالبات خود را در چاقوب متن قانونی و شخص حقوقی دنبال کرده و از عاملیت و توان ارتباطی در راستای توافق و تفاهم دوری می‌گزینند.

حق طلاق؛ چالش برانگیزترین شرط

علی‌اکبر مهدی، ویژگی متمایز خانواده ایرانی از خانواده در غرب را خصلت «همبستگی عاطفی^{۲۲}» آن می‌داند که منظور از آن «فعل و انفعالات پایدار و مداومی است که بین والدین و فرزندان، حتی تا لحظه مرگ تداوم می‌یابد و در اثر گذشت زمان، و یا حتی جدایی مکان، کمتر مورد غفلت قرار می‌گرفت (مهدی، ۱۳۵۴: ۴۰). ازدواج در گذشته خانواده ایرانی واجد کارکردهایی چون تداوم نسل شناخته می‌شد که بیشتر از خصلت جمع‌گرای آن خبر می‌داد. این سبب می‌شد تا طلاق امری غیراخلاقی و مذموم به شمار آید و در صورت بروز اختلافات خانوادگی، از طریق وساطت ریش‌سفیدان به سوی سازگاری هدایت شود. این امر در روستا نسبت شهر رواج بیشتر داشت و البته خالی از جنبه آمرانه نبود. تحولات حقوقی خانواده از زمان تأسیس دفاتر رسمی در ۱۳۱۰ تا تأسیس دادگاه‌های خانواده در سال ۱۳۹۱، که با رشد روحیه فردگرایی و سیاست‌گذاری‌های قضایی همراه بود، مجموعه‌ای از حقوق فردی و سوژه‌های حقوقی را به بار آورد. در طی سال‌های پس از انقلاب،

جنبش زنان ایران که بیشتر خصلت لیبرال و اصلاح طلب داشت، راه برون رفت از این چالش حقوقی پدرسالار خانواده ایرانی را در «آموزش، آگاهی‌رسانی و اصلاح قوانین» جستجو می‌کرد. این رویه که بر مبنای منطق اقتصادی حاکم بر کلیه این اصطلاحات حاکم بود، نهایتاً به دنبال «چانه‌زنی»، «جبران» و «تساوی حقوقی» حرکت کرد. حق طلاق از مهمترین و پرچالش‌ترین حقوقی بوده است که از زمان تصویب قانون حمایت خانواده در سال ۱۳۴۶ تا بازنگری‌های متعدد آن در نسخه ۱۳۹۱ و شروط ضمن عقد، زنان ایرانی را درگیر خود کرده است.

در اوایل دهه هفتاد و آغاز سیاست‌های تعدیل ساختاری، که با دولت اصطلاحات پیوند خورده بود، نرخ طلاق افزایش یافت. «بر طبق آمار منتشرشده از سوی سازمان ثبت احوال، در شش ماهه اول سال ۷۵، نسبت به مدت مشابه سال قبل، ازدواج ۱۲ درصد و طلاق ۱۷/۹ درصد افزایش داشته است و نسبت ازدواج و طلاق در شش ماهه اول سال ۷۴، ۱۳/۴۷ و همین نسبت در سال ۷۵، ۱۲/۷۹ بوده است» (روزنامه سلام، ۱۳۷۵: ۵ به نقل از کار، ۱۳۷۸: ۱۶). هم‌چنین بر پایه گزارش منتشرشده در شماره ۷۶۲ روزنامه اخبار مورخ ۳۰ بهمن ۱۳۷۶، میزان طلاق در نه ماهه اول سال ۱۳۷۶، ۳۱ هزار و ۴۲۴ مورد به ثبت رسیده است که نسبت به نه ماهه اول سال ۱۳۷۵، که ۲۸ هزار و ۳۱۹ مورد بوده، ۱۰/۹۶ درصد افزایش نشان می‌دهد» (همان: ۱۷). آمار طلاق‌ها در نقاط شهری از دهه ۷۰ افزایش چشمگیری پیدا کرد، به طوریکه بر اساس آمار ثبت احوال کشور در سال ۱۳۷۲، از هر ۱۰۰ ازدواج، یکی به طلاق منجر می‌شد» (آزادارمکی، ۱۳۹۷: ۱۰۰). از این پس مقاومت‌هایی در خصوص قوانین مربوط به خانواده شکل گرفت که نهایتاً به افزایش شروط ضمن عقد و تشکیل سراسری دادگاه‌های خانواده انجامید در این میان، حق طلاق اساسی‌ترین حقی بود که به جدایی حکم می‌کرد، اما در قالب قوانین خانواده تنها به ابزاری جهت چانه‌زنی بدل شد. این موضوع را مطالعهٔ ربانی اصفهانی و دیگران (۱۳۹۸) به نحو بارزی تأیید می‌کند. در این مطالعه مشخص شد که از جمله کارکردهای منفی آشکار شروط ضمن عقد، افزایش آمار طلاق و فقدان درونی‌سازی مسئولیت و تعهد نسبت به انجام شروط و در نتیجه کاهش بازدارندگی و اثربخشی آن در تحکیم خانواده است. هم‌چنین، در بین کارکردهای منفی پنهان شروط ضمن عقد، از جمله مهمترین آنها، کاهش تقاضای طلاق توسط مردان و در نتیجه فراهم شدن زمینهٔ افزایش خشونت‌های خانگی علیه زنان، و نیز، شروط زمینه‌ساز اختلافات بعدی و تنزیل مقام خانواده است.

از این پس دولت در صرافت افتاد تا با سیاستگذاری‌ها و مداخلات مستقیم، به این چالش پاسخ دهد. همین موضوع سر منشأ پیدایش «بازار مشاوره» شد که در ادامه به آن باز خواهیم گشت. مطابق مادهٔ ۲۵ قانون حمایت خانواده (۱۳۹۱)، «در صورتیکه زوجین متقاضی طلاق توافقی باشند، دادگاه باید موضوع را به مرکز مشاورهٔ خانواده ارجاع دهد و در صورت عدم انصراف متقاضی از طلاق، مرکز مشاورهٔ خانواده موضوع را با مشخص کردن موارد توافق، جهت اتخاذ تصمیم نهایی به دادگاه منعکس می‌کند». مواد قانونی این لایحه تأکید دارند که «برای صلح و ایجاد سازش در بین زوجین، قوهٔ قضاییه موظف است مراکز مشاورهٔ خانواده را در کنار دادگاه‌های خانواده ایجاد کند» (مادهٔ ۱۶). این درحالیست که فرایند قضایی‌سازی در سیستم ارجاع، تبدیل به نوعی رابطهٔ ارباب-مشرتی شده که متضمن دیوانی‌کردن و پولی‌کردن حوزه‌های محوری زیست‌جهان است (هابرماس، ۱۳۹۲: ۷۵). در این خصوص، هدایت‌نیا مواد قانونی مربوط به مشاوره را خلاف موازین شرعی دانسته و می‌نویسد:

«مطابق ماده ۴۵ آیین‌نامه اجرایی قانون حمایت خانواده، پرداخت هزینه مشاوره مطابق تعرفه، با خواهان و در طلاق‌های توافقی بر عهده زوجین است؛ بنابراین، ارجاع زوجین به مشاور باعث تحمیل هزینه‌های اقتصادی به آنان خواهد شد. حال سخن این است که باوجود توافق طرفین بر طلاق و وجود قرائن اطمینان‌آور مبنی بر لزوم طلاق یا تسریع در آن، اجبار به مشاوره برخلاف مصلحت و برخلاف موازین شرعی است» (هدایت‌نیا، ۱۴۰۱: ۱۶). بنابراین فرایند دادرسی قضایی طلاق، نه‌تنها هزینه‌های هنگفتی را به دوش خانواده‌ها می‌اندازد، بلکه می‌تواند موجب عدم پیگیری دادخواست طلاق از سوی زنانی گردد که جانب همسر تحت فشار بوده و بضاعت مالی کافی برای فرایند دادرسی را ندارند. بدین ترتیب همانگونه که هابرماس تأکید می‌کند: «آنچه که در نظر اول گاهی به عنوان وسیله‌ای برای شکستن ساختار سلطه در درون خانواده ارائه می‌شود، در بررسی دقیق‌تر وسیله‌ای برای شکل دیگری از وابستگی از آب درمی‌آید» (هابرماس، ۱۳۹۲: ۷۵۷).

بازار مشاوره خانواده: تله ارباب-مشتری

تا پیش از آن که بازار مشاوره در ایران رونق گیرد، مجال کنش متقابل و حصول تفاهم در بین خانواده ایرانی بیشتر بود. اصطلاح عامیانه «پادرمیانی و ریش‌سفیدی»، ضامن اعتماد اجتماعی به شمار می‌آمد که به هنگام بروز اختلافات زن‌وشوهری، حافظ استمرار خانوادگی بود. این محفل خصوصی که خصلتی پیرسالار و پدرسالار داشت، احتمالاً نزدیکترین تجربه خانواده ایرانی به «مشاوره» می‌باشد. جمعی از بزرگان خاندان در منزل زوجین حاضر می‌شدند تا «قائله را ختم بخیر کنند». هرچند چنین محفلی خصلت آمرانه داشت و این «فشارهای اجتماعی بود که فرد را به سوی همسازی یا سازگاری پیش می‌برد» (مهدی، ۱۳۵۴: ۲۴)، اما واجد بازاندیشی نیز بود و سبب می‌شد تا زن و شوهر در رفتار و رابطه خود بیشتر «مراعات» کنند. افزون بر این، اخلاق دینی اختلاف و جدایی زن و شوهر را بر نمی‌تافت و آن را امری مذموم تلقی می‌کرد و طلاق را جز در موارد «ناچاری»، «اکراه» می‌شمرد. امروزه قضایی‌سازی در پیوند با رسانه‌های پول و قدرت، مجالی برای اعتماد اجتماعی و بازاندیشی فردی باقی نگذاشته‌اند. مردان و زنان مزدوج، اکنون بدل به سوژه‌هایی قضایی گشته که تنها مرجع جستوجوی راه‌حل معضلات خود را نزد دادگاه‌های قضایی جستوجو می‌کنند.

با اجرای سیاستگذاری حقوقی مربوط به خانواده و افزایش دامنه تورم قضایی، داده‌گاه‌های خانواده تأسیس شدند که وظیفه اصلی آنها رسیدگی به اختلافات زناشویی و در غالب موارد، رسیدگی به دادخواست طلاق بود. تلاش برای قدسی‌سازی خانواده در عمل به ضد خود تبدیل شد و این‌بار نوبت تجهیز «امر فرهنگی» فرا رسید. بازار مشاوره که آن را «فرهنگ مشاوره» می‌نامند، از اواسط دهه ۸۰ ه.ش در ایران آغاز گردید و در دهه ۹۰ به‌صورت قارچ‌گونه در اکثر سیاست‌گذاری‌های کشور تعریف و حقوقی اعلام شد. بنا به گزارش هدایت‌نیا، «در اسناد و سیاست‌های کلی کشور مانند سیاست‌های کلی جمعیت (۱۳۹۳)، سیاست‌های کلی خانواده (۱۳۹۵)، مصوبه اهداف و اصول تشکیل خانواده و سیاست‌های تحکیم و تعالی آن (۱۳۸۴) و سند نقشه مهندسی فرهنگی (۱۳۹۲)، بر توسعه مشاوره خانواده تأکید شده است. هم‌چنین در قوانین اجرایی کشور مانند قانون برنامه ششم توسعه (م ۱۳۹۵) بر مشاوره مستمر خانواده‌های قبل، حین و دست‌کم پنج‌سال پس از ازدواج تأکید شده و آن را تکلیف دستگاه‌های مختلف دولتی شمرده است. افزون بر همه اینها، قانون حمایت خانواده (۱۳۹۱) قوه قضاییه را مکلف نمود مراکز مشاوره دادگاه‌های خانواده را ایجاد نماید» (هدایت‌نیا، ۱۴۰۱: ۸). این حجم از

سیاستگذاری قضایی در زمره مشاوره خانواده در این سالها خود یکی از سازوکارهای تورم قضایی و استعمار جهان‌زیست خانواده ایرانی از مسیر عملیت و وفاق شناخته می‌شود. واقعیت این است که «فرهنگ مشاوره» چیزی جز ملغمه‌ای از «تکنیک و مهارت» به هدف کسب سود و تقویت کنش استراتژیک نیست. هابرماس این امر را «ساختار تناقض‌آمیز قضایی کردن حوزه خانواده» دانسته که در قالب «خدمات اجتماعی» عرضه می‌شود. بنابراین، «هرچقدر که خدمات دولتی ممکن است ارزشمند باشد، اما برای اعضای خانواده تنها حاوی مزایا نیست، بلکه همزمان وابستگی روزافزونی برای آنها را نیز به همراه دارد» (اس. سیمیتیس، به نقل از هابرماس ۱۳۹۲: ۷۵۷). در واقع می‌توان گفت ماهیت ارجاع سیستم قضایی، نتیجه معکوس داشته است.

در این بین، علوم اجتماعی که وظیفه نقادی و رهایی‌بخشی جامعه را به عهده دارند، در غالب موارد با رسانه‌های پول و قدرت همدست شده و از طریق تبدیل اصطلاحات تخصصی به مضامین پولی و به‌کارانداختن چرخه ارجاع، بر دامنه قضایی‌سازی افزوده‌اند. یکی از این حوزه‌ها، مددکاری اجتماعی است. مددکاری اجتماعی در رهیافتی متعارف، ادامه همان روند قضایی‌شدن است که درون یک سیستم ارجاع کار می‌کند و در این چرخه، تنها به بازار مشاوره (مشاوره حقوقی، مشاوره خانواده و غیره) دامن می‌زند. به‌علاوه، مددکاری اجتماعی در رهیافت جدیدی که در تقابل با روند قضایی‌سازی قرار دارد، همچنان گرفتار چرخه دگرآیینی و موضع کمک به مددجو باقی مانده است. برای نمونه، آقابخشی (۱۳۹۳) در کتاب «قضادایی: نقش میانجی مددکار اجتماعی در حل اختلافات غیردادگاهی» که در نقد فرایند قضایی‌سازی نگاشته شده، تنها به توصیه مجموعه‌ای از مهارت‌ها و آموزش برخی فنون به شخص مددکار فروکاسته شده و از درک نسبت مددجو و مددکار به شیوه‌ای انتقادی ناتوان است. طرفه آن که این قبیل توصیه‌ها از زمره مناسک اخلاقی فراتر نمی‌رود و بدیلی هم که ارائه می‌کند نسبتی با خودآینی فرد مددجو ندارد. وضعیت علم روان‌شناسی در این زمینه اسفناک‌تر است. روانشناسی بازاری با تأکید بر فردمحوری و ایگوی متورم، تمام مسائل سیاسی، اقتصادی و اجتماعی را به وضعیت روانی فرد مربوط می‌داند. اینگونه روانشناسی به جای توجه به شیوه‌های برقرار کنش ارتباطی و حصول توافق جمعی، به تجزیه روابط اجتماعی انجامیده است. به ادعای آزادارمکی، «کم‌حرفی و گفت‌وگونکردن در بین خانواده ایرانی» و «بی‌پناهی» ایشان، آنها «مجبور به حرف‌زدن در حوزه‌های رسمی» کرده (آزادارمکی، ۱۳۹۷: ۵-۹۴) و شکل‌گیری مشاوره خانواده، از عدم تقویت کنش ارتباطی در جهان‌زیست خانواده ایرانی حکایت دارد. بنابراین، مشاوره‌دادن و چرخه ارجاع، با توجه به منطق شکل‌گیری‌اش، نه بر پایه ارتباط و رهایی‌بخشی، که اساساً در راستای «تله رابطه ارباب-مشرتی» عمل می‌کند (هابرماس، ۱۳۹۲: ۷۵۱). هربرت جی. گنز^۳، استدلال کرده است که تا هنگامی که آسیب‌های اجتماعی برای حرفه‌هایی نظیر مددکاری اجتماعی، روان‌شناسی، پلیس و... واجد کارکردهای مثبت و مفید است، این آسیب‌ها ریشه‌کن نخواهند شد (گنز، ۱۹۷۲: ۲۸۴-۲۷۹).

از تکنیک‌های برقراری ارتباط، مشاوره پیش از ازدواج، خانواده‌درمانی و مشاوره طلاق گرفته تا آشنایی با حقوق خانواده، تنظیم خانواده، شروط ضمن عقد و غیره همگی آدم را به یاد معامله‌ای بازاری و بوروکراتیک می‌اندازد. نهایت به‌کارگیری این پیوستگی سیستمی چیزی جز تحریف جهان‌زیست خانواده ایرانی از مسیر کنش ارتباطی نبوده است. از یکسو در روند قضایی‌سازی، کارشناسان و مشاوران به بازیگران اصلی صحنه قضاوت تبدیل شده و به دنبال آند تا نقش میانجی را در یک سیستم بوروکراتیک بین مقامات حقوقی ایفا کنند. از سوی دیگر،

سازوکار سیستم ارجاع باعث صرف هزینه‌های هنگفت از جیب زوجین برای پیگیری روند قضایی شده و همین امر عامل ایجاد و رونق بازار داغ مشاوره است. این تحولات نه تنها به حصول وفاق و بازاندیشی در اعضای خانواده منجر نگشته، بلکه با تأکید بیش از حد بر روی حقوق فردی باعث گردیده تا کوچکترین معضل خانوادگی تبدیل به فرصتی برای مراجعه به دادگاه و دادخواست طلاق باشد. هابرماس دربارهٔ نتایج تناقض‌آمیز خدمات رفاه اجتماعی بر این باور است که مادامی خدمات اجتماعی با گسترش تلهٔ رابطهٔ ارباب-مشرتی بر عرصه‌های خصوصی، باعث شدند تا آثار جانبی آسیب‌شناسانهٔ قضایی‌کردنی، که متضمن دیوانی‌کردن و پولی‌کردن حوزه‌های محوری زیست‌جهان است، با شدت بیشتری نمایان شوند (هابرماس، ۱۳۹۲: ۷۵۱).

رواج روابط آزاد خارج از ازدواج: یک پیامد غیرمستقیم

موارد بالا از جمله مهمترین پیامدهای قضایی‌سازی و تحریف جهان‌زیست خانواده ایرانی بودند، اما به نظر می‌رسد قضایی‌سازی به صورت غیرمستقیم منجر به رواج (و نه ظهور) روابط آزاد خارج از ازدواج نیز شده است. این سبب شده تا الگوهای عمل کنشگران این روابط در حیطهٔ جهان‌زیستی منحرف شده و رو به سوی کنش‌های ابزاری داشته باشد. در مقایسه با انواع روابطی که به سنخ روابط جنسی خارج از ازدواج سر ریز می‌شوند (از روسپی‌گری گرفته تا صیغهٔ شرعی، هم‌بالینی و روابط سیال)، سهم روابط آزاد^{۲۴} و دوستی دختر و پسر مجموعاً ۷۰ درصد است (آزادارمکی و ساعی، ۱۳۹۰). این روابط، علی‌الخصوص به دلیل عامل سن، معمولاً پیش از ازدواج جریان داشته و در کل نتیجهٔ غیرمستقیم کالاشدگی و قضایی‌سازی نهاد ازدواج (به دور از مقررات سنگین قضایی) محسوب می‌شوند. بنابراین، رواج این سنخ روابط به مثابه بدیلی در مقابل ازدواج نیز ماهیتاً خصلت موقتی^{۲۵}، خودمحوری^{۲۶} و مسئولیت‌ناپذیری^{۲۷} دارد. به عبارت دیگر، رواج روابط آزاد و دوستی دختر و پسر را باید برآیند همزمان تورم قضایی‌سازی زیست‌جهان خانواده در عین همدستی با دو رسانهٔ پول و قدرت در نظر گرفت. دیگرانی چون آزادارمکی و ساعی (۱۳۹۰) و محدثی (۱۳۹۸) نیز به موضوع این روابط پرداخته‌اند. هرچند برخی الگوها نظیر تک‌همسری و تعهد عاطفی و جنسی در روابط دوستی دختر و پسر به چشم می‌خورد (آزادارمکی و ساعی، ۱۳۹۰)، اما آنها همزمان کوتاه‌مدت، خودمحور و مسئولیت‌ناپذیر می‌باشند (محدثی، ۱۳۹۸).

کنشگرانی که در حال‌وهوای این روابط سیر می‌کنند، معمولاً معمولاً تمایل کمی به ازدواج داشته و خود و رابطه‌شان را آزادانه و فارغ از مسئولیت‌های ازدواج ارزیابی می‌کنند. این وضعیت به‌گونه‌ای بوده که برخی پژوهشگران اصطلاح «انقلاب جنسی در ایران» را برای توصیف آن به‌کار برده‌اند (مهدوی، ۲۰۰۷؛ آفاری و فاوست، ۲۰۲۱). پردیس مهدوی، استادیار گروه انسان‌شناسی دانشگاه پومونا آمریکا^{۲۸}، در مقاله‌ای به نام «جوانان، سکسوالیته و سیاست در ایران پسا-انقلابی^{۲۹}» با بررسی اعمال جنسی جوانان ۱۸ تا ۲۵ ساله در سه کلانشهر تهران، مشهد و شیراز نشان داده است که ایران در وضعیت انقلاب جنسی به سر می‌برد. افزون بر این، پژوهش دیگری که ژانت آفاری و جیزلین فاوست (۲۰۲۱) ویراستار آن بوده‌اند، موضوعاتی چون «روابط فرازنشویی، ازدواج سفید، روابط عاطفی دیجیتال، عمل ترمیم بکارت و ازدواج‌های غیررسمی» را در ایران معاصر مورد بررسی قرار داده نتیجه می‌گیرند که هنجارها، روابط عاطفی و ازدواج‌های سنتی در ایران معاصر شکست خورده و روابط عاطفی دیگری در حال جایگزین شدن آنهاست (آفاری و فاوست، ۲۰۲۱). وقوع این

تحولات جنسی در جامعه ایرانی، بدون در نظر گرفتن سیاستگذاری اقتصادی و قضایی‌سازی گنگ و غیرقابل فهم خواهد بود. بنابراین، به نظر می‌رسد برای تغییر وضع موجود، تغییر در رویه جهان‌زیست خانواده ایرانی و تلاش برای بازسازی ساختارهای کنش ارتباطی از ضرورت هنجاری برخوردار است.

نتیجه‌گیری

قضایی‌سازی در نوعی همدستی با رسانه‌های پول و قدرت و تأکید بر صورت انحرافی «اقتضائات دنیای امروز»، نه‌تنها منجر به کالایی‌شدن عرف اجتماعی و مناسبات فرهنگی در عرصه جهان‌زیست خانواده ایرانی گشته، بلکه با حمایت قدرت، ضمانت اجرایی نیز پیدا کرده است. به بیان دیگر، واگذاری هرچه بیشتر مناسبات خانوادگی به دستگاه قضا باعث شده زوجین زمان کمتری را برای بازاندیشی، تفاهم و وفاق اختصاص دهند و در صورت بروز کوچکترین اختلافی به سمت «مطالبه حقوق» در دادگاه‌های خانواده حرکت کنند. هرگونه اختلاف و معضل خانوادگی به‌طور بالقوه بدل به «حقوقی مطالبه‌کردنی» گشته که باید با دخالت دادگاه و «فسخ قرارداد» حل و فصل شود. این موضوع از تناقض الگوی قضایی‌سازی حکایت دارد، چرا که هرچه حقوق و شروط بیشتر مطالبه‌کردنی باشد، وابستگی خانواده‌ها و به ویژه زنان به دادگاه و دستگاه بوروکراتیک بیشتر خواهد شد. گسست اجتماعی، پیوستگی سیستمی و همگرایی دو رسانه پول و قدرت، نه‌تنها بر افزایش اختلافات خانوادگی اثرگذار بوده، بلکه به شکلی سلبی سبب‌ساز رواج شکل‌هایی از روابط عاطفی بین دختران و پسران جوان گردیده که واجد ماهیتی کوتاه‌مدت، خودمحور و غیرمسئولانه است. علوم انسانی و اجتماعی در چنین بستری، به‌جای آن‌که دغدغه‌رهایی‌بخشی داشته باشند و راه‌هایی برای معضلات خانوادگی جستجو کنند، با تن‌سپردن به رسانه‌های پول و قدرت، در راستای بازتولید تله‌روابط ارباب-مشتری حرکت می‌کنند. ایفای چنین نقشی متعاقباً بر دامنه اختلافات افزوده و به تجزیه‌شدن امور جمعی خانوادگی دامن زده است. در چنین شرایطی، این علوم اجتماعی انتقادی است که بایستی در محور مطالعات حاضر باشد و در راستای رهایی‌بخشی نظورری و فعالیت کند.

مهمترین معضلی که خانواده ایرانی به‌طور خاص و جامعه ایرانی به‌طور عام با آن روبه‌روست، عدم به‌رسمیت‌شناسی فردیت مدرن است. با کاهش اعتبار منابع معرفتی قدیم نظیر سنت، شیخوخیت، والدین و حتی دین در ایران معاصر، و وقوع هم‌زمان تحولات ارزشی عمیق در ذهنیت افراد، تنها عقلانیت ارتباطی است که قابلیت اتکا دارد. امروزه اما عقلانیت به معنای محدود «محاسبه‌گری» و «فایده‌گرایی» آن تقلیل یافته و گرایش به خرد جمعی رو به فراموشی است. از همین رو، قضایی‌سازی خانواده ایرانی و سیاست‌گذاری‌های اقتصادی-سیاسی حول آن را بایستی نمونه‌های منحرف‌شده از عقلانیت ارتباطی به شمار آورد. عقلانیت ارتباطی، چنانچه ملاحظه شد، در فرهنگ خانواده ایرانی رو به فراموشی است، اما منابع و زمینه‌های آن بی‌شک در گرو جهان‌زیست است و تغییرات ارزشی ایجادشده در جامعه معاصر ایران، زمینه‌های آن را داراست. به عبارت دیگر، هرچند این کنش ابزاری و ارزش‌های اقتصادی است که بر کلیه محورهای اجتماعی غلبه دارد، اما زمینه‌های به‌کارگیری کنش ارتباطی و ارزش‌های اجتماعی معطوف به وفاق نیز تنها در همین بستر نهفته است و نه در بازگشت به وضعیت پیشین. بنابراین، هدف و چشم‌انداز اصلی باید تقویت منابع عقلانیت ارتباطی، نظیر فردیت، عقلانیت، وفاق و بازاندیشی باشد. این موارد حاصل نمی‌آید مگر با تلاش برای بازسازی موقعیت

آرامانی گفتار در گفتگوی روزمره و از طریق زبان و دانش مشترک بین‌الذهانی. رسمیت فردیت به عنوان ارزشی جمعی به نظر نخستین گام است و سپس تلاش برای مدلل‌ساختن دعاوی‌ای که می‌تواند بروز اختلافات زناشویی را دامن زند. فردیت البته با فردمحوری و خودمحوری تفاوت بنیادین دارد و همواره نسبت به مسئولیت‌پذیری خود و دیگری وفادار است. افزون بر این، جهان‌زیست بخش‌های خودآگاه و ناخودآگاه دارد و نباید تصور کرد که در ابتدا قرار است همه چیز به‌گونه‌ای ارادای تغییر کند. این مهم حاصل نمی‌آید مگر آن‌که عقلانیت ارتباطی خانواده توسط افراد، درونی و به واسطه ساختارها نه‌اینه گردد.

بنابراین در زمینه راهکار نظری، پیش از هر چیزی، می‌بایست بر خودبنیادی فردی و جمعی به‌طور هم‌زمان تأکید کرد. تفاوت، اساس وفاق است. در یک جهت‌گیری رادیکال، هیچ دیگری‌ای نیست که دقیقاً عین «من» باشد و هیچ‌گیزی از به‌رسمیت‌شناسی تفاوت و فردیت دیگری وجود ندارد. اعضای خانواده ایرانی با اتکا بر این خودبنیادی بایستی بتواند معضلات خود را به‌صورت درون‌ماندگار مرتفع نماید. به همین سان، راهکار کاربردی دولت بایستی بیش از هر چیز، رسمیت‌بخشی به فردیت اجتماعی باشد. این مهم در رابطه با خانواده به نوعی از طریق کوتاه‌کردن دست دولت در ایفای نقش عاملیت، مداخله و سیاستگذاری امکان‌پذیر است. نوعی عقب‌نشینی از حیطه خصوصی (نظیر ازدواج و طلاق) در همراهی و حمایت از خانواده ایرانی ضروری است. باینحال، همواره باید برخی مقررات پایه‌ای قرارداد اجتماعی برای خروج از ازدواج وجود داشته باشد، چراکه همیشه هستند کسانی که از زندگی زناشویی رنج می‌برند و علی‌رغم به‌کارگیری ابزارهای مختلف ارتباطی، ناگزیر از طلاق می‌شوند. بنابراین، راهکار در حذف کامل قانون نیست، بلکه قانون بایستی خودش را با جهان‌زیست تطبیق دهد و معیاری برای قضاوت ارزشی باشد. در این صورت می‌توان خواست یک دولت دموکراتیک را داشت که در عمل حافظ حقوق افراد باشد و در مسیر پیوستگی اجتماعی گام بردارد.

پی‌نوشت‌ها

1. Judicialization
2. Deterritorialization
3. Abstarction
4. Reification
5. Social Alienation
6. Communicative Action
7. Concrate
8. Lebron
9. Soares & Moreira
10. Terradas
11. Jurgen Habermas
12. Dialectical Objectification
13. The Theory of Communicative Action
14. Instrumental Action
15. Strategic Action
16. Communicative Action
17. Daily Experience
18. Look: www.ilo.org/public/english/
19. Totality
20. Social Security
21. Emotional Correlation
22. Herbert J. Gans
23. Open Relations
24. Temporary
25. Individuality
26. Irresponsibility
27. California State Pomona University
28. Mahdavi, P. (2007). Passionate uprisings: Young people, sexuality and politics in post- revolutionary Iran. Culture, health & sexuality, 9(5), 445-457.

References

- Abazari, Y & Zakeri, A. (2016). Three decades of coexistence of religion and neoliberalism in Iran. *Journal of Criticism of political economy*, (9): 79-121. [in Persian]
- Abazari, Y. (1998). *Sociological Reason*. first edition. Tarh-e no Publications, Tehran. [in Persian]
- Afary, Janet; Faust, Jesilyn (2021), *Iranian Romance in the Digital Age from Arranged Marriage to White Marriage*, London & New York: I. B. Tauris.
- AghaBakhshi, H. (2014). De-judicial: the mediating role of the social worker in non-judicial dispute resolution. *Sociologists Publication*, Tehran. [in Persian]
- AzadArmaki, T. & Sharifi Saei, M.A. (2012). Sociological explanation of anomic sexual relationships in Iran. *Journal of Family Research*, 7(4): 435-462. [in Persian]
- AzadArmaki, T. (2018). *Changes, challenges and the future of the Iranian family*. Tisa publication, Tehran. [in Persian]
- Bahramitash, R & Saleh Esfahani, H. (2014). *Veiled employment Islamic and political economy of women's employment in Iran*. Translated by Mahshid Karimi, Shirazeh Publication, Tehran. [in Persian]
- Behnam, J. (1973). *Constructions of family and kinship in Iran*. Kharazmi publication, Tehran. [in Persian]
- Blaikie, N (2016). *Approaches to social enquiry*. Translated by Seye Hamidreza hassani, Mohammadtaghi Iman & Masoud majedi, pazhooeshgah-e Hozeh va Daneshgah publication, Qom. [in Persian]
- Blichner, L. C., & Molander, A. (2005). *What is juridification?* [online]. Oslo: Arena Centre for European Studies (No. 14, pp. 2001-2010). Working paper.
- Chitsaz, M. J. (2023). The Iranian family and socio-cultural transformations: a generational analysis. *Journal of social problems of Iran*, 14(1): 89-117. [in Persian]
- Fereshtian, H. (2017). Functional changes of dowry over time. *Journal of Khat-e Solh*, 10(97): 23-26. [in Persian]
- Friedman, Milton (2007). *Price Theory*, Aldine Transaction, London, UK.
- Gans, H. J. (1972). The positive functions of poverty. *The American journal of sociology*, 78(2): 275-289.
- Gholizadeh, A & Ghafariyan, S. (2012). Pathology of Dowry and Social, Cultural, and Economical Factors Affecting it. *Journal of women and Society*, 2(5):121-140. [in Persian]
- Goode, W. J. (1973). *Family and Society*. Translated by Vida Nasehi. Bongah-e tarjomeh va nashr-e ketab publisher, Tehran. [in Persian]
- Habermas, J. (2014). *The theory of communicative action*. Translated by Kamal Pouladi. Markaz Publisher, Tehran. [in Persian]
- HedayatNia, F. (2022). Jurisprudential-legal challenges of counseling centers of family courts. *Journal of Strategic studies of women*, 24(95): 7-30. [in Persian]
- Hosseini, S.H. & Azizi, M. (2016). Analysis of "Family Institution" Advocatory Policies in Islamic Republic of Iran. *Journal of woman and family studies*, 4(1): 7-34. [in Persian]
- Jalali, S. M. (2011). Criticism of dowry in the family protection bill. *Journal of strategic studies of women*, 12(48): 183-218. [in Persian]
- Kar, M. (1999). *Legal structure of family system in Iran*. Roshangaran va motalet-e zanan publisher, Tehran. [in Persian]
- Katouzian, N. (2006). *Civil law in the current legal order*. 13th edition, Mizaan publication, Tehran. [in Persian]
- Kazemi, S. (2023). *Feminism under the shadow of neoliberalism*. RoozAmad publisher, Tehran. [in Persian]

- Kurd-e Kurdestani, R. (2010). Shoroot-e zemn-e aghd ba teky-e bar shart-e Endalmotalebeboodan-e mehr. MSc dissertation, Faculty of law & political science, Allameh Tabatabaei university. [in Persian]
- Mahdavi, P. (2007). Passionate uprisings: Young people, sexuality and politics in post-revolutionary Iran. *Culture, health & sexuality*, 9(5), 445-457.
- Mahdi, A. (1975). In Iranian family sociology. Payam publication, Tehran. [in Persian]
- Maljoo, M. (1999). A look at the history and characteristic of economic thought in Iran. *Journal of Goftegou*, 1(24): 69-88. [in Persian]
- Maljoo, M. (2007). The political economy of the rise of the ninth state. *Journal of Goftegou*, 1(49): 9-39. [in Persian]
- Masoudi, H. (2018). Sociological analysis of marriage industry in Mashhad city. Doctoral dissertation in Economic sociology, Ferdousi Mashhad university. [in Persian]
- Mohaddesi, H. (2019). Iran's gradual transition from the "conventional family". *Ebtekar Newspaper*, 4348. [in Persian]
- MohagheghDamad, M. (2020). Legal criticism on the current nature of dowry in Iran. *Journal of Jurisprudence and family law*, 25(73); 103-125. [in Persian]
- Mohammadi, J; KhaleghPanah, K & Zare, M. (2014). The Urbanization of rural areas and juridicalization of disputes a study on the experience and dispute resolution in urban-rural spaces. *Journal of Community Development*, 5(2):75-102. [in Persian]
- Momeni, F. (2009). Iran's economy in the era of structural adjustment. Nagh-o-negar publication, Tehran. [in Persian]
- Nowzari, H.A. (2003). Re-reading Habermas. Cheshmeh Publisher, Tehran. [in Persian]
- Olmsted, J. C. (2014). Gender and globalization: in Veiled employment Islamic and political economy of women's employment in Iran. Translated by Mahshid Karimi, Shirazeh Publication, Tehran. [in Persian]
- Outhwaite, W. (2007). Habermas: A critical introduction, Translated by Leila Joafshani, Akhtaran Publication, Tehran. [in Persian]
- Pusey, M. (1999). Jurgen Habermas, Translated by Ahmad Tadayon, Hermes Publication, Tehran. [in Persian]
- Rabbani Isfahani, H. (2020). Investigating effectiveness of the conditions of marriage contract in stabilizing family institution (case study :Isfahan city). Doctoral dissertation in women's studies, Tarbiat Modares university. [in Persian]
- Ravandi, M. (1972). Social history of Iran. Vol 6, Negah publication, Tehran. [in Persian]
- Rosario Lebrón, A. (2010). The Juridification of the Family and its Construct as a Non-Political Entity (In Spanish). *Revista Electrónica del Instituto de Investigaciones*, (1).
- Rosenbaum, H. (1989). Family as structure in front of society. Translated by MohammadSadegh Mahdavi. Academic publication center, Tehran. [in Persian]
- Sabouri, M. (1996). Sociology of Organizations. ShabKhiz Publisher, Tehran. [in Persian]
- Sadeghi, F (2005). The Gender, nationalism and modernity in Iran (The First Pahlavi Period). Ghasidehsora punlisher. [in Persian]
- Samimi. N. (2007). Objectification from Lukács to Habermas. *Journal of Strategy*, 14(3); 223-234. [in Persian]
- Saroukhani, B. (2004). Sociology of family. Sixth edition. Soroush Press, Tehran. [in Persian]
- Sherratt, Y. (2011). Continental philosophy of social science, Translated by Hadi Jalili. Ney publication, Tehran. [in Persian]
- Shukri, M. (2019). Heavy Mehrs of gold coins: An approach against Islamic culture and social order. *Journal of jurisprudential and legal studies of Women and Family*, 2(4); 141-166. [in Persian]

- Shukri, Z (2021). Decreased 36 percent marriage/ increase of 28 percent divorce. ISNA News Agency, Code: 1400080301386. [in Persian]
- Soares, L. C. E. C., & Moreira, L. E. (2016). Outlines of Judicialization: Reflections on Remarried Families and Emotional Abandonment. *Psicologia em Estudo*, 21(3), 497-508.
- Taghipour Darzi Naghibi, M.H; Abhari, H & Hoseiny moghadam, H. (2020). Family litigation procedure, with emphasize on family protection law approved on 1391/12/1. *Journal of Jurisprudence and family law*, 25(73);153-184. [in Persian]
- Tavakoli-Targhi, M. (2012). The emergence of cleric-engineering as a form of governance in Iran. *Journal of Iran Nameh*, 27(2-3): 4-37. [in Persian]
- Terradas, B. A. (2018). Jurisdiction clauses in international premarital agreements: A comparison between the US and the European system. *European Review of Private Law*, 26(4).
- Vahidi Ferdousi, A & Naeemi, Z. (2020). A critical review over history of family law in Iran. *Journal of Legal Journal of Justice*, 84(110); 279-302. [in Persian]
- Zakeri, A. (2020). In the relationship between the sanctity and morality in the post-revolutionary society: Desanctified sanctity. *Journal of Cultural studies and communication*, 16(58);82-108. [in Persian]

